Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканыҥ иниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдыҥ август 31-де үүнүп эгелээн

ШЫН

№ 44 (15018) 1993 чылдыҥ март 10, среда

Солунга ат салган шагы 21.45.

Садар өртээ 4 рубль.

Часкы тарылгага белеткел

КЫЛЫР АЖЫЛДАР ХӨЙ

Республиканыҥ ажыл-агыйлары бо чылын тараа культураларын 250 мүҥ ажыг гектар черге, мал чеми культураларын 105 мүҥ гектар черге тарыыр ужурлуг. Картофель болгаш ногаа культуралары 5 мүн ажыг гектар черни ээлээр.

Тараа тарыыр болгаш ногаа олуртур черлерниҥ чартык кезиин механизаторлар эрткен күүн ажылдап кылган. А арткан черлерни бо чазын удур ажылдап кылыры негеттинип турар. Ол дээрге эвээш эвес ажыл. Бай-Тайга, Мөҥгүн-Тайга, Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик, Өвүр, Сүт-Хөл, Улуг-Хем районнар тараа чажар шөлдерни бо чазын барык бүрүү-биле удур андырып, ажылдап кылыр апаар. Таҥды болгаш Каа-Хем районнар база-ла хөй черлерни удур андарар. Эрткен чылын чайгы болгаш күскү чер андарылгазын чедир чоруттаныҥдан, чазын кээп хөй шөлдерни тарылгага белеткээри улуг күш негеттинер ажыл болур. Часкы хову ажылдарыҥа чогуур үезинде ыынамчалыг белеткениҥ алырыҥдан бедик дүжүт алдынар деп чүвени биле тура-ла чамдык ажыл-агыйларныҥ удуртукчулары болгаш агрономнары олче кичээнгей салбайн турары чыл саныҥда катаптаттынып турар айтырыг болу берген.

Ажыл-агыйлары чаарты организастап, рынок харылзааларын шиҥгээдип эгелээнибиле холбаштыр бистин ажыл-агыйжы эвес чоруувус дендеп барган. Чазын чажар тараалар тарыырыҥа болгаш ногаа, картофель олуртурунга негеттинер шөлдерниҥ чартык кезиин удур ажылдап кылыр деп үстүнде чугааладым. Барык 130 мүн гектар черни удур ажылдап кылырыҥа кайы хире хөй күш негеттинерин таӊзажылар кончуг эки билир. Ол хире хөй шөлду удур андарып, илиптеп турда. Часкы хову ажылдарыын хонук-хүүсаазы-даа үзүмдыгар. Ажыы-биле чугаалаарга, колхозтар болгаш совхозтар ол хире хөй шөлду үнүр ажылдап кылып-даа албастар. Оон соонда күзүн кээп тараа үнмеди, чаашкын чагбады, кандаашкын болду деп агартыныышкын кылыр болгай бис.

Мону баштыкап болур фактбарымдаалар хөй. Чамдык чижектерни көргүзүп көрейн. Эрткен чылда турганыҥа болаарга 228 трактор, 266 автомашина, 84 тараа чаштырар машина, 90 ажыг культивератор бисте эвээжээн. Ол бүгү техниканыҥ чамдыызы үндүр бижиттинген, бир чамдыызы садып-саӊотынган. Арат болгаш тараавын ажыл-агыйларга кайы хире хөй техника саттынганын билир бис. Колхозтарда болгаш совхозтарда арткан техниканыҥ байдалынын кандыг янзылыг бооп турарын база-ла билир бис. Ажыл-агыйларда бар бооп турар техниканыҥ иштинден 740 трактор септеттинмес, шүүт үеликтиг техника бооп турар. Каа-Хем, Таҥды, Чаан-Хемчик болгаш Сүт-Хөл районнарда бар тракторларныҥ 45 хүүзү үеликтиг. Көдээ ажыл-агый дериг-херекселдериҥе ажыглаар артык кезектерни тып алыры кажаҥгызындан артык берге-дээн. Бо бүгүнү барымдаалап көргеш, часкы хову ажылдарын канчаар эрттирип алыр бис деп чүвени бодап көөрү безин берге.

Ажыл-агыйларда бар техниканыҥ септелгези кончуг оожум чоруп турар. Чижээлээрге, Каа-Хемде бар сеялкаларныҥ үүгле 29 хүүзү, Сүт-Хөлде 39 хүүзү, а Кызыл районда 9 хүүзү септеттинген бооп турар. Саӊ-хөө талазы-биле кандыг-даа бергедээшкиннер турзажок, часкы хову ажылдарыҥа ажыглаар дериг-херекселдериҥ септелгезинче кичээнгей кошкадып болбас ужурлуг бис. Амгы бо берге байдалдарда техникавыс чедишпес, артык кезектер чок дээш аная олуруп бээр болзувусса, чемге болгаш малга четчир тараа, ногааны өстүрүп ап шыдавас бис. Ынчап олуруп бээр болзувусса, бисти кым чемгерерил, кым азыраарыл?

Часка белеткел айтырыының бир кезии ол-дур. А кол үүве үүнү чажар бис деп айтырыг болур. Ам үрезин материалдарынын дугайында каш сестен чугаалап көрейн. Чазын чажар культураларга барык 32 мүн тонна, оон иштинде кызыл-таска 13,6 тонна, сулага 13,5 мүн тонна үрезин херек. Херек кырында хандыртынганывыс 70,3 хүү. Ниитизи-биле чугаалаарга, республиканыҥ ажыл-агыйларыҥа 9,2 мүн тонна үрезин четпес бооп турар. Ол үрезиннерниҥ өртөкүнези кончуг улуг-даа болза, ону Саян ындындан садып алыр ужурга таваржыр бис. Ындыг болзажок, республиканыҥ үүгээр ажылдап турар ажыл-агыйларында эвээш эвес үрезин бар. Бий-Хемниҥ «Кызыл тараачын», Таҥдыныҥ «Революцияныҥ чалбыжы» болгаш «Сосновское» бүдүрүлге-дуржулга ажыл-агыйларында эки шынарлыг үрезиннер бар. Ол үрезиннерни садып алгаш, боттарыҥа арыглап алырыын дугайында керээлер чардынган турзажок, дыка хөй ажыл-агыйлар оларны сөөртүп эккеп албаан.

Республиканыҥ Чазаа аӊшчем продуктуларын болгаш мал чемнерин бүдүрерин көвүдүр дээш тодаргай хемчеглерни ап турар. Колхозтарга болгаш совхозтарга үрезин садып алыры-биле 830 миллион рубльдиҥ чээлизин түскайлап берген. Бистиҥ ажыл-агыйларывыс ол акшаны чедир ажыглавайн турар.

Бо чылдыҥ март 1-де байдал-биле алырга, ажыл-агыйларда бар үрезиннериҥ 48 хүүзү чажар шынарыҥа чедир ажылдап кылдынган бооп турар. Бо кончуг-ла дүвүренчиг айтырыг. Багай шынарлыг үрезинден бедик дүжүт кажан-даа алдынмас. Үрезин өртээ үлүг дээш бо хүннерде аная олуруп бээр болзувусса, тараа чажар үе чедип кээрге, багай шынарлыг үрезиннерни чажар ужурга таваржыр бис.

Республиканыҥ Чазаа байдал кандыг-даа берге болза, үрезин тыптынып алырыы-биле ажыл-агыйларга четчир хемчээлдиг акша-хөренгини түскайлап берип турар. Март айныҥ эгезинде 31 ажыл-агыйга үрезин садып алырыҥа 180 млн. рубльди түскайлап берген. Чамдык ажыл-агыйларныҥ удуртукчулары ол акша-хөренги-биле өске черлерден үрезин тыптынып алырыныҥ орнунга, түскайлап берген акшаны өске сорулгаларга ажыглап, харын-даа боттарыҥа турган чедер-четпес үрезинни мал чемниге ажыглап кыштаан болгай.

Бо хүннерде байдал-биле алырга, республиканыҥ колхозтарында болгаш совхозтарында барык он мүн тонна арыглаттынмаан үрезин бар бооп турар. Таҥды районда 2400 тонна, Улуг-Хемде — 1300, Каа-Хемде — 2240, а Бий-Хемде 1250 тонна үрезин боктуг хевээр чыдып турар. Бир эвес ол үрезиниҥ дүрген арыглап, ажылдап кылбас болза, чылыг келген бо хүннерде изип, чыдып болур. «Арыскан», «Шамбалыг», «Россия», «Межегей», «Сесерлиг», «Бий-Хем» ажыл-агыйлар үрезин арыглаашкынын ам-даа эгелевээн.

Республиканыҥ ажыл-агыйларында 4 мүн тонна картофель үрезини бар. Оон элээн хейү бо кыжын үрелип баксыраан. Ынчангаш республиканыҥ чурттакчы чонундан картофель үрезини садып алыр хемчегни амдан эгелеп чоруттса чугула. Чылыг хүннер келген, картофель шыгжаар черлерде урдунган үрезиниҥ кандыг янзылыг бооп турарын ылаптыг хынап, экибагай шыкарлыын кыска хүүсаада ангылап алыры чугула. Ажыл-агыйларныҥ ногаа үрезиннериҥе хереглелии «Зооветснаб» черин дамчыштыр долузу-биле хандырыптар арга бар, ол талазы-биле дугуржулгалар чогуур үезинде кылдынган.

Ажыл-агыйларга херектиг үрезин дилеп тывар дээш министерствоныҥ ажылдакчылары бо кыжын Саян ындынче каш катап чораан. Чоокта чаа мен Барыын болгаш Чөөн Сибирьниҥ, Ыраккы Чөөн чүктүҥ агроүлетпүр комплекстериниҥ төлээлекчилериниҥ часкы тарылгага белеткел дугайында айтырыглары чугаалашкан хуралыҥа киришкеш келдим. Ол-бо черлерден келген кижилер-биле чугаалажып, хуралга болган дыннадыгларданы, саналдардан-даа эп көөрге, чамдык черлерде байдал бистиниҥ берге бооп турар чорду. Үрезин дилеп тывар дээш, кандыг арганларны ажыглап, кандыг хилиречки көрүү көрбедивис дээр! Бизнес, рынок эгелээн бо үеде биске кым-даа дузаламчы көргүспес деп чүве шуут бүзүрелдиг апаран. Чүгле боттарывыс ажыл-агыйжы ажылдаар болзувусса, республиканыҥ чонун далган-тараа, ногаа, картофель-биле хандырып ап шыдаар бис.

Чер ажылыныҥ культуразын эки сагыры, көдээ ажыл-агый культураларын өстүрер талазы-биле республикада чыгдынган байлак дуржулганы барымдаалап көөрү болгаш ажыглаары — эки дүжүттү алырыныҥ база бир магадыллалы. Маӊаа чогуур эртем-билиглиг болгаш дуржулгалыг агрономнар кол рольду ойнаар. Чажыт эвесле болгай, моон мүрнүнда ышкаш, чамдык кол агрономнар үстүкү черлериниҥ азы ажыл-агыйныҥ удуртукчузунуҥ айтыышкынын маӊаар чорук бисте ам-даа бар. Оон туржук, шын эвес айтыышкыннарны биле тура-ла, күүседи бээр болгай бис. Чижээ, элезиннелчек хөрзүннүг черлерге шык базырыышкыны чорудар деп ажыл ажык чок, артык чарыгдалдар үнер ажыл деп чүвени дуржулга көргүскен.

Чер ажылыныҥ чорударынын, агротехниканы сагыырының талазы-биле бүгү харыысалга ажыл-агыйныҥ кол агрономунга хамааржыр дээрзин үттүп болбас ужурлуг бис.

Темир-оол МОНГУШ.
Көдээ ажыл-агый министерствозунуҥ чер ажылыныҥ талазы-биле кидис эргелекчизи.

Бөгүнден эгелээш хлебтиҥ өртээ улгатканы. Оон өртээн өстүрери чайлаш чок болу бергенин Тыва Республиканыҥ Чазаа дыннаткан. Ол дугайын кым-даа билир.

Оон мүрнүнда хлебтиҥ болгаш сүттүҥ оон өске-даа бирги хереглелдиҥ чем аймаанын өртээн улгаттырбайн садыглаарынын хемчеглерин бистиҥ Президентивис, Дээди Совет, Тыванын Чазаа ап келген болгай. Ол дугайын садып алыкчылар чугаалажып, демдеглеп турарлар. Эвээш акша-шалыҥныг улуска, пенсионерлерге, хөй уругларлыг өг-бүлелерге ачы-дуза чедиреринин хемчеглерин ап эгелээн. Ынчангаш чанчыкпаан-даа болза, 36 рубль өртектиг хлебти садып алырыҥа чанчыгар. бергелерни шыдажып эртер ужурлуг бис.

ЧУРУКТА: Кызыл хоорайныҥ чоогунда «Спутник» сууржугаштын садыынче кирген чаа хлебтерни садыгжы Алекмаа Монгуш салар дээш чыый салып турары.

Охемчик ОНДАРНЫҤ тырттырган чуруу.

АВТОБУСКА БИЛЕТ ӨРТЭЭ

Номчукчуныҥ чагаазы. Аӊаа харыы

Эрзинде «Шын» солунуҥ идепкейлиг бижикчизи Ермолай АРАКЧАА редакцияга чагаа чорутхан. Оон чагаазы «Хоорайлар чоогунга болгаш хоорайлар аразынын оруктарынга пассажирлерниҥ автобустарга чоруурунуҥ тарифтериниҥ дугайында» Тыва Республиканыҥ Чазаныҥ бо чылдын февраль 16-да хүлээп алган доктаалынынҥ канчаар боттанып эгелей бергенинин дугайында бооп турар.

Автор бодунуҥ үүүлүнде мынча деп бижип турар: «Пассажирлерниҥ автобустарга чоруурунуҥ тарифтериниҥ дугайында Тыва Республиканыҥ Чазаанын доктаалын эң ылангыя бистиҥ Нарын суурнуҥ чурттакчылары дыка-ла өөрүп, сеткил ханыышкынбиле уткып алган бис. Шынап-ла, бистиҥ республиканыҥ удуртукчулары чоҥ дээнде ёзулуг-ла карак кызып ажыллап чоруурунга өөрүп чоруур бис. Ол доктаалга республиканыҥ Президентизи Ш. Д. Ооржак ат салган чорду. Моон мүрнүнда Кызыл — Нарын аразынга билет өртээ 520 рубль турду, ол доктаал ёзугаар 82 рубль апарганынга магалан турдувус.

Ынчалза-даа бистиҥ ол өөрушкувус херек кырында эвес, а саазын кыында болган. Чүге дээрге бистиҥ Нарынга автобус неделяныҥ саарзык хүннеринде келир. Март 2-де автобус билединиҥ өртээ 520 рубль хевээр болду. Эрзин— Нарын аразы 32 километр. Ынчалза-даа билет өртээ 70-80 рубль.

Пассажирлерниҥ автобустарга чоруурунуҥ өртээ Чазак доктаалын ёзугаар февраль 17-ден эгелеп күштүг болбас чүве бе? Бо берге үеде түмен чонну ынчаар мөлчүп турарга болур бе?»

Шынап-ла, автобустарга чоруурунуҥ тарифтериниҥ дугайында Чазак доктаалынга хамаарыштыр чоннуҥ билбейн турар айтырыглары хөй бооп турар. Шак ындыг уткалыг чагаа Өвүр райондан база келген турду. Чоннуҥ чедир билбейн турар айтырыгларынга чедиргир харыы бээр бодааш, «Шын» солуннуҥ үлетпүр, тудуг, транспорт болгаш харылзаа кылдызы автобус билеттериниҥ өртээнге хамаарыштыр оода-ла районнар аайы-биле тайылбыр бээрин Кызылдын автовокзалынын начальниги **Полина Гавриловна ВАНХОБИНАДАН** дилээн. Ынай-бээр аргышкан чон билип алыры-биле ону моон адаанда парладывыс:

Чедер чери	Кадыг сандайлыг автобустарга (рубль).	Чымчак сандайлыг автобустарга (рубль).
Кызыл—Абакан	—	1016
Кызыл—Тарлаг	273	312
Кызыл—Хадыг	246	303
Кызыл—Усинск	427	530
Кызыл—Шагаан-Ары	217	270
Кызыл—Чадаана	407	510
Кызыл—Хандагайты	486	629
Кызыл—Суг-Аксы	481	601
Кызыл—Алдан-Маадыр	524	657
Кызыл—Ак-Довурак	560	697
Кызыл—Тээли	551	716
Кызыл—Бай-Хаак	143	176
Кызыл—Хову-Аксы	231	247
Кызыл—Сарыг-Сеп	164	205
Кызыл—Эрзин	350	455
Кызыл—Нарын	399	519
Кызыл—Мөрен	389	503
Кызыл—Ийме	513	638
Кызыл—О. Шыныа	495	621
Кызыл—Ак-Чыраа	586	729

РЕДАКЦИЯДАН: «Хоорайлар чоогунга болгаш хоорайлар аразынын оруктарынга пассажирлерниҥ автобустарга чоруурунуҥ тарифтериниҥ дугайында» Тыва Республиканыҥ Чазаанын № 63 доктаалын бо чылдын февраль 19-та үнген № 33 «Шында» парладывыс. Ол доктаалды ёзугаар пассажирлерниҥ автобустарга чоруурунуҥ 1993 чылдын январьда күштүг турган тарифтеринге 2,9 үстүкү коэффициентини (немелде өртек үндүрүү-биле кады) 1993 чылдын февраль 17-ден эгелеп доктааткан.

Одаар үүлдериниҥ, кыварчаар материалдарныҥ, энергия курлавырларынын өртектериниҥ доктаамал өскерлип турарын барымдаалавышаан, республика девискээринде хоорайлар чоогунуҥ болгаш хоорайлар аразынын оруктарынга автомобиль транспорту-биле пассажирлер аргыштырарынын тарифтерин боду доктаадыр эргени Кызылдын пассажирлер аргыштырар автотранспорт бүдүрүлгезинге тывысканын солуннуҥ номчукчуларынга дагын дыннадып тур бис.

Чазак доктаалын ёзугаар Кызыл хоорайдан Нарын суурга чедир 82 рубль, Эрзин суурга — 72 рубль, Мөрен суурга — 80 рубль деп айтып каанын шын. Ону Тыва Республиканыҥ Саӊ-хөө министерствозу доктаатканы чиигелдиг тарифтер ёзугаар саткан билеттерден Кызылдын пассажирлер аргыштырар автотранспорт бүдүрүлгезинин карылгазын ай саныҥда эгидет ужурлуг.

Оон ангыда Чоннуҥ социал камгалал, Өөреникле, Иштики херектер министерстволары болгаш Эртем база өөредилге черлериниҥ талазы-биле күүне комитеди күштүг бооп турар норматив документилериҥе дүүштүр хоорайлар чоогунуҥ болгаш хоорайлар аразынын оруктарынга автобустар-биле чиигелдиг чоруур эргелиг пассажирлерге эгидилгевин адрестиг (ат кырында) төлевириниҥ талазы-биле немелде чарыгдалдарны бюджеттерге баш бурунгаар айтыр.

Ынчангаш бижикчи Е. Аракчааныҥ чагаазынга хамаарыштыр алыр болза, Эрзин районнуҥ бюджединге ону моон соҥгаар айтып каар апаргаш ышкажыл. Чиигелдиг чоруур ужурлуг пассажирлерни илередип тывар, оларга эгидилгенин адрестиг (ат кырында) төлевириниҥ талазы-биле немелде чарыгдалдарны көөру-биле Эрзин районнуҥ болгаш көдээ Советтериниҥ кылыр ажылдары бар-дыр.

«Шын» солуннуҥ үлетпүр, тудуг, транспорт болгаш харылзаа кылдызы.

СЕПТЕЛГЕГЕ ТУРАРЫ ХОВАР

Республиканыҥ кайы-даа колхозунга, совхозунга, кат тыжыышкынынга баарга, болгунга онаашкан планны онаалдаларын ажыр ботталдырып, хүлээп алган техниказын камныг эдилеп оон ажаалда хайгаралын доктаамал чорудуп турар чолаачылар эвээш эвес. Чоокта чаа Чаа-Хөл районда «Найырал» совхозка чеде берген, ындыг төлептиг кижилерге ужураштывыс.

— Хеймер-оол Кыргысович Лоҥгурак — бистиҥ хоочун чолаачыларывыстың бирээзи. Чылдын-на багай эвес көргүзүглерни чедип ап турар кижи. Оон боду-биле чугаалажып көрүнер — деп, автопарктың диспетчер-бухгалтери Гамара Кара-оол бүске чугаалады.

Далаш-даа кадында болза, оон-биле ужураштывыс. Үжен үш чыл дургузунда чолаачылаан кижи болду. Бо аразында чеже хире тонна улус ажыл-агыйының чүүктерин, кыварчаар материалдарны ыкай-бээр сөөртүкнин дораан санап үндүреп берге, оон саӊ-чурагайлары хөй. Доҥчузу-бале чугаалаарга, техниказынга камныг, оон техниктиг ажаалдазын үргүлчү чорудуп турар, ынчангаш мүрнүкчү чолаачының машиназы үрели бээри, септелгеге түрүптары кончуг ховар.

Алаш-оол ХЕРТЕК.

Хүннүҥ МЕДЭЭЛЕРИ

ЫДЫКТЫГ БАЙЫРЛАЛДА

Бай-Тайга район чагыргазынын даргазынын оралакчызы, ыдыктыг баймрлад — Март 8-ти эрттирер талазы-биле район комиссиязынын даргазы Чечекмаа Акимовна Саая районга хөрээженнерниҥ байырлалын канчаар эрттиргенин телефон дамчыштыр мынчаар чугаалаан:

— Районнуҥ бүгү суурларында ажылдап, чурттап турар хөрээженнерге байыр чедириишкиннериниҥ хүннери эрткен. Культура бажыннарында аӊш-чем, ыры, танцысам, оюн-тоглаа, хана солуннар көрүлделерин чоруткан болгаш тиилекчилерни шаннап мактаан. Ол ышкаш мүрнакчы хөрээженнерге белек-селектерни тывыскан. Кайы-даа черге, малчын коданнарга, фермаларга, суурларга болуп эрткен буянныг, амыдыралдыҥ чаяакчылары— хөрээжен чонга бүгү тала-биле эр кижилер аян туткан. Олар аӊш-чемни кылып, концерттерни, чылыг сөстерни бараалгаткан.

Кожуунуҥ бүгү хөрээжен чонунга турескааткан байырлыг дамчыдылганы тус черниҥ радио дамчыдылгазын ажыглап, Каӊ-оол Чүлдүм чоруткан болгаш аная чаа бижиттинген шулуктер, йөрээлдер чаӊгыланган. Үш хонук дыштаныр апарганындан районнуҥ иштики херектер килдизиниҥ ажылдакчылары корум-чүрүм тудар талазы-биле тускай отрядты тургускан. Социал камгалалы четпес чамдык хөрээженнерге дузаны база көргүскен. Бола бүгү ажылга хөрээженнер талазы-биле ажылды ханылап турар килдис эргелекчизи Татьяна Күжүгет хөрээженнер чөвүлелдериниҥ ажылын Март 8-тин байырлалынче үглап, боду түс черниҥ радиозун дамчыштыр байыр чедирген. Ол хүннерде районнуҥ хөрээжен чонунга турескааткан кежээлер, оюн-тоглаалар, спортчу маргылдаалар организастыг болуп эрткен.

Бистин көрр.

ЧҮСТЕН 72 ХУРАГАН

Шээр малды кыштан хүр ажырар дээш Чаа-Хөл районнуҥ совхозтарының малчыннары боттарындан хамааржыр болдунар-ла хемчеглерни ап турар. Оон түннелинде кайы-даа коданда бийдал чүгээр. Бо хүннерде шээр мал кидин түлүк төрүп турар.

Март 1-де медээ ёзугаар алырга, районда ниитизи-биле 17600 ажыг баш төрүүр хой бар, оларныҥ 11498 бажы оолдаан. Чаш хураганнар шоолуг хоравайн турар. Район төрүүр чүс баш хойга онаштыр 64 хураганны менди алган. «Найырал» совхозка районнуҥ төрүүр хоюнуҥ барык чартык кезии онаажып турар. Ында ам 6617 баш хой төрээн, оларныҥ хураганнары хораваан. Төрүүр чүс баш хойга онаштыр 72 хураганны ажыл-агый алган. Бо дээрге районда эң дээре көргүзүү.

Район чагыргазынын көдээ ажыл-агый килдизиниҥ ажылдакчылары, совхозтар дирекциялары, тускай эртемниглери ай саныҥда малчыннарже үнүүшкүннерни кылып, оларныҥ ажылдап, чурттап турарын доктаамал хайгаарап, боттуг дузаны чедирип турар. Оон ангыда кижи эмчилери, садыг, культура ажылдакчылары кодаларын үе-үелеп кезиирге чаӊгыл болу берген. Ылангыя хой төрүп турар үеде үнүүшкүннерни кылыры, малчыннарга боттуг дузаны чедирери эки көргүзүглерни чедип алырыҥа дузалаар деп саная турарлар.

Таан-оол ХЕРТЕК.

«АК-КӨК ХЕМНЕРНИҤ» БАШТАЙГЫЗЫ

Тыва чогаалчыларының хамаарылга чок сеткүүлү «Ак-көк хемнериҥ» баштайгы ному кожуннар төпереннің болгаш Кызылдың «Роспечать» киоскиларынче кирген.

Анда Барыын-Хемчик, Бай-Тайга кожуннарының литература каттыжыышкыннарының авторларының чогаалдары киргеи. «Хемчиктиҥ сылдызы» солуннуҥ типографиязынга үндүрген бо баштайгы ном продукциязы, шынарының талазы-биле профессионал типографияларга четпес-даа болза, алыс чыындының байдалы багай эвес, номчуттунгур.

Хөйге шоолуг билдинмес болгаш көдээ черлерде чурттап чоруур аныяктарның чогаадыкчы ажылдарының шапкынчызы бо сеткүүлдүҥ чырыкче үнгенин номчукчуларга өөрүнчүг белек болур. Аныяктарның баштайгы ажылдары-биле танышып, боттарынарның санаалдарынарны кинерээнерни сеткүүлдүҥ үндүрүкчүлери дилеп турар.

ЧОННУҤ КҮЗЕЛ-БОДАЛЫНЫҤ ААЙЫ-БИЛЕ

Бир хуралдан репортаж

Политиктиг идепкей талазы-биле барыын-хемчикчилер олутпай эвес улус. Бо удаада олар бүгү деннелдиг депутаттарынын база политиктиг партияларын болгаш хөй-ниити организацияларының төлээлериниҥ чыыш хуралын эрттирер деп эгелээшкинни үндүрген. Хурал март 4-те Кызыл-Мажалыкта районнуҥ Культура бажынынга болуп эрткен.

Чамдык улус барыын-хемчикчилериҥ үк хуралынын эгелээр мүрнүнда-ла ону элээн маргыштыг, харындаа чөнгээлиг, шаштырыглыг айтырыглар тургузар хурал болур-дур деп даап бодай каапканнар. Ындыг чугаа черле чыдар эвес, ол карамзыышкыннар бичин када тарай берген, хөй улус «ам бо удаада барыын-хемчикчилер чүү үндүрер дей бергеннер: ол ирги» деп сезигленишкиннерни, сонуургалды оттурган. Ынчалза-даа ол аная-ла ажыл-херекчи, сонуургалдыг чугаадан бүткен хурал болганын номчукчуларга бир удур дыннадып «аай».

Амгы үеде «кижилер ужу-бажы билдинмес, хөй бүдүлгаазыныарлыг политиктаан хөнүү» болган, улустуҥ идепкейи өскүп калган олар-ла үүгле канчаар дириг эрттирилиҥ дугайында бодай бергеннер деп болаалар база дыка чептередиг болгай. Чок, ындыг эвес, кижилер үүгле үстүкүлериҥ эрге-чагырга хүннаашкан четпессиҥээр ыймактажыышкыныарын чиктизиниҥ кайгаан бооданы башка кажан чоннуҥ бодунуҥ келир үедеги амыдыралынга ажытөлүүнүҥ төрээн чер-чурттуҥ салым-чолунга дорт хамаарылгалыг айтырыглар шыпкы турып келгенде, олар аная сагыш шөлээн олурбастар-дыр ийин. Кижилер бодалдарын, хамаарылгазын дорт илередип, негелдеп тургуза бээрлер. Оон дириг херечизи — Барыын-Хемчикке болуп эрткен хурал-дыр. Анаа чыглып келген кижилер Тыва Республиканыҥ Үндезин Хоойлузунуҥ чаа телевиделинде көрдүнген чугула айтырыгларга хамаарыштыр боттарының бодалдарын ажыттажыт чок илередип чугааланнар.

Ук хуралга ТР-ниҥ Дээди Соведининиҥ Даргазы К. А. Бичелдей киришкеш, эгезинделе Үндезин Хоойлузунуҥ төлевиделинде кол-кол айтырыгларының дугайында тайылбыр чугааны чоруткан. Ол амгы байдалдың анализин хуралдың киржикчилериҥе кылган. Ийе, берге үе-чалада чурттап турар бис. Ындыг байдалларда республиканыҥ ажыл, амыдыралын ТР-ниҥ удуртулгазы сула салбайн, барла арга-курлавырларынын шаа-биле эрткен үеленнің дургузунда чоннуҥ хүн бүрүде хереглээр аӊш-чемниҥ, хлеб, сүт өртээн чиикке тударын хызыдып келген. Моон соҥгаар ынчаар үр ону чиикке тудары болдунмас апарганын К. Бичелдей баш удур сагындырып, ажыы-биле чугаалаан.

Тываның чоннуҥ ап турар орулгалары Россияның өске регионнарындан куду болуп келген, оон кадында хамыкла бараанларының өртээ мында дыка улуг болуп турары чажыт эвес, ол каракка кестүп турар. Республиканың ажыл-агый алыкларында материалдыг санхөө база хожудан турарыныҥ-биле будуруп ап турар продукция эвээш, орулгалыг ажылдар турар будуруглелер

(Төнчүзү 2-ги арыннда).

Удуртулга айтырыы

ҮШ ТАЛАЖЕ СӨӨРТКЕН АЖЫЫ БАР БЕ?

Тыва Республиканың «Тус чер чагыргазының дугайында» хоойлузунга дүүштүр республиканың район, хоорай, суурларынга эрткен чылдың май-июнь айларда тус черлерниң чагырга даргаларын томуйлаан болгай. Ынчангаш Советтериң, тус черниң чагыргаларының структуразы хоойлу ёзугаар тус-туста тургустунган. Оон бээр ам тоон ай чедип турар.

Бистиң Кызыл районнуң девискээринде 1 суур, 9 көдээ суур чагыргалары бар, ол ышкаш ынча Советтер. 10 нижиниң 7-зи чаа, 3-ү көдээ Совет даргаларындан томуйлаткан. Суур чагырыкчыларының составы колдуу чаартыкган, 6 кижи дээди эртемниг. 4-ү ортумак тускай эртемниг кадрлар. Ынчан кээрге олар эртем-билиниң, арга-дуржулгазының талазы-биле алырга, колдуу-ла совет, хөй-ниити, ажыл-агый ажылдарынга ажылдан чораан улус.

Оларны томуйлаар бетинде тус-тус черлерге хөй-ниитиниң, активтиң сүмезин, арга-дуржулгазын база дыннап, район чагырыкчызы оон түнелди үндүрүп турган, томуйлаан. Ынчан кээрге районда, суурларда ийи дарга бар: Совет даргазы база район, суур чагырыкчызы. Шынап-ла, чамдыкта чон «кайы даргага киреримде айтырымны дүрген шиитпирлеп бээр ирги?» деп дадаалаан турары таварылга эвес. Харыуда ол-ла айтырыг-биле ийи даргага-даа кире бээрлери баар. Ынчангаш айтырыгны канчаар шиитпирлээр-дир, ийи удурланышкак харыы үүп кээр үүлдер турганлаар, оон туржук, ажыл-агыйга шаптыктай бээр үүл безин тыптып кээр.

Амгы амыдыралдан ап көрээлиңер: карышкак айтыыглар бо-ла тургустунуп турар. Бир эвес ийи дарга сүмележип, демнежип турган ажылдаар болза, ол девискээрлерде ажыл-иш-даа бүдүнгүр, түттүнгүр болгу дег. Биреэзи — Совет, депутаттар, оон янзы-бүрү комиссиялары, бөлүктерин дамчыштыр шын удуртуп, хоойлу-дүрүмге даянып алгаш, суурнуң, бүдүрүлгенин, ферманың, бригаданың социал-экономиктиг хөгжүлдезин сайзырадырынга, чонуң социал камгаалалын чорударынга, корум-чурум, арагалаашкын айтырын болдурбазыче сессияларга көрүп турар айтырыгларның шиитпирлерин амыдыралга боттандырып чорударынга улуг идигни бээр болгу дег. Суур амыдыралының, ажыл-агыйның айтырыы чаныс болганда, ону анылап, ону-мону кылган-кылбаан деп үлежип турган хөрээ чок.

Чагырыкчы кижи колдуу ажыл-агыйны колдап удуртур болганда, күүсекчи рольду ойнаар, ол девискээрде удуртукчулар-биле ажылды шын организастап чорудар дээш Совет-биле бир демнежип, кады ажылдаар сорулганы салган турар болза, ынчан ийи дарганың ажылын чон-даа көрүп, биле бээр ужурлуг.

Кайы-даа чаданың даргалары көрүп, чугаалажып, хүлээп ап турар айтырыгларын күүседзиниче кол кичээнгейни салыры чугула болгай. Кандыг-даа үүле-херектиң күүседзи бар болза, оон түнелди турар ужурлуг. Ынчангаш күүседикчилер-биле ажылды шыңгыырадырын чедип алыры дээрге-ле, чагырыкчының-даа, совет даргазының-даа хүлээлгези болур. Бистиң ажылывыстың бир кошкап турар талазы — күүседениң контроль чогунда деп бодаар мен. Чер-черлерде кайы-бир доктаал-шиитпириниң күүседзин ынчан көөрге, чамдыкта ийаа хамаарыштыр орта ажыл-даа, хемчеглер-даа алдынмаан болур. Боттарының хоойлуда айтып каан эргезин ажыл-ижинге ажыглап шыдаваан, оон күүселдезин чедип албайн баар үүлдер оон үнер.

Районнуң чамдык суурлар чагыргалары бот-тускайлан ажылдап, девискээрде ажыл-агыйны башкарарынга боттарының эгелээшкинин көргүзүп турар. Ындыларга Элстес-Аксының, Терлиг-Хаяның, Кара-Хаактың, Каа-Хем суурларының чагырыкчыларын хамаарыштырын болуп. Оларның ажылында эки эгелээшкиннер көстүп кээп, девискээринде Советтер-биле харылзаалыг ажыллап, оны экижидип ылыр сорулгалыы өөрүнүп: Черле ынчаш, ол-бо деп ангылажып, чаныс үүктү. Крыловтуң баснязында, куу, шортан база рак дег, сөөртүү күзенчиг эвес.

Бо үүлдү бижип ора, мындыг бодаллы илередикседим: амыдыралдан, ажыл-агыйның талазындан-даа ап келир үүне болза, суурларга ийи эргечагырганың хөрээ чок ышкаш. Оон арга-хевирин бир янзы көөру чугула. Суурнуң чүрттакчыларының, сонгукчуларның, санындан көрүп турган, Совет даргазын, чагырыкчыны тудар болза эки. Кайы-даа структура талазы-биле хоойлу-дүрүм хүлээп алган болгай, чамдыкта хүлээп алган хоойлулар амыдыралга эпчок үүлдерни тургузуптар-дыр. Эвээш чүрттакчылыг, сонгукчулуг суурларга хөй структура таарымча чок. Чок болза ук черлерге ТР-ниң улус депутаттарын, район Советиниң депутаттарын дамчыштыр ажылды чорудар болза ажыраабас хире, дөмей-ле оларган чүрттап турар черниң аайы-биле депутат бөлүктери тургустунар болгай. Олар база-ла чон-биле ажылдаарлар.

Моон мурнунда чылдарда Дээди Советтиң ажылдакчылары, инструкторлары көдээ суурларже, районнарже доктаамал үнүп, практиктиг дузаны кадып турган, сөөлгү үеде олар ховар келир-дир. Азы ажылдың стиль-методу ынчан барган бе? Эвээш-бичедаа бол, Советке ажылдап чораан үеларимде бо үүлдү эскерип чордум. Ам көрүп, суурларга-даа командировкалап чораш, депутаттар-биле чугаслажырга, олар кодуу ынчаар бадыткаар чорду. Ынчангаш олар көдээже үнүп, депутаттарга боттуг дузаны көргүзери артык эвес.

Амгы берге рынок үезинде кижилерниң амыдырал-чүрттаалгазы улам-на кудулап, аъш-чем, идик-хеп аймаанын өртээ хүн бүрү озуп турар берге үеде кижилер-биле ажылдаары дыка берге байдалда.

Суртаал ажылын, ону-мону демнежип кылыышкар дээри безин анчыг-даа хевирлиг апарган үе. Кижи бүрүзү олбо чүве херек, акша-шалын эвээш, аъш-чем өртээ улуг, чедишпес... дээш-ле, хөй-ле негелде салыр, а ажылды канчаар экижидип алырыл бар арга-курлавырларны ажыглап турган, чүүү кылза эвил деп үүүлү чамдыкта уттуптар. Бо-ла бүгү ажыл-агыйга шаптараазының үүлдерни кылып, ажылды шын организастап чорударынга базгай салларны чедирип турар.

Сөөлгү үеде депутат кижиниң сонгукчулар-биле харылзаазының кошкааны хөлчок (шупту депутаттар бо хүлээлгезин уттупкан, ажыл кылбайн, хөй-ниити ажылынга кириштейн турар дивейн тур мен). Район, суур Советтериниң сөөлгү үеде депутаттар-биле ажылы дыка сулараан. Оларны илепкейжидер, методиктиг дуза кадар, өөредир дээш үүлдер чок. Шупту депутаттар идепкей чок эвес-ле болгай, оларның аразында идепкейлиг, ол хүлээлгезинге ак сткелдиг, кызымак депутаттар база бар. Оларга даянып алгаш, ажылды үүге үениң шаа-биле чорудуп болбазыл?

Сонгулда округтарын кижилериң чүрттап турар черлериниң аайы-биле тургускан болгай. Амгы үениң байдалы-биле сонгукчуларның социал камгаалалын олар үүге соонгуган көрбезил, корум-чурум, арагалаашкын айтырыын чүрттап турар черниң аайы-биле тургустунган депутат бөлүктери бар-дыр, ону үүге олар контрольга албайн турарыл, кудумчу, квартал аайы-биле хыналда, рейлиин участок төлээлери, хөй-ниити актив-биле үүге организастап чорутпайн турарыл, оон оон түнелин чугаалашса? Социал башкылар бар-дыр, сүүр, школа бүрүзүнде олар-биле үүге демнежип ажылдап болбас деп. Бо-ла бүгү ажылды чер-черлерде чагырга-даа-биле демнежип, кады кылыр чүве болза, корум-чурум, арагалаашкын айтырыы бичин-даа болза чавырлыр ужурлуг. Кожа чүрттап турар кижилер бот-боттарын эки билчир, уруг-дарыын таныыр болгай ышангаш депутат-төрел аайы-биле ажылдың бир хевирин көрзе кандыгыл?

Бо бүгүнү таптыг организастап чорудар болза, кылдыын болур ажыл-дыр. Аная чер-черлерде Совет даргаларының, депутаттарның эгелекчи ажылы, идепкейлиг чоруу негеттинер. Сүүр-даа чагырганы, Совет-даа демнежип, турган, ажылды эки организастар болза, черле кандыг-бир түнел көстүп кээр.

Өске-даа черлериниң Совет даргаалары, чагырга даргалары база депутаттар бо талазы-биле солуунче санал-оналдарын бижиир боор деп идегедим.

Тамара ОНДАР.

Кызыл район чагыргазының килдис эргелекчизи.

Даарта Тываның Чогаалчылар эвилелиниң XII съездизи ажыттынар

ҮЕГЕ ЧЕМИШ БОЛБАС

Тываның Чогаалчылар эвилелиниң эвлеглиг XII съездизинге уткуштур бистиң корреспондентивис С. Куулар Тыванын Чогаалчылар эвилелиниң баштаар черинин даргазының хүлээлгезин күүседип турар О. Сувакпит-биле интервью кылган.

— Олег Одербеевич, бо съезд мурнуку съездилерден чүүн-биле ылгалып турарыл?

— Бир үүлүнде, бодунуң чаа дилээшкиннери, углаыышкыннары болгаш сорулгалары-биле, ийиде, чогаалчы кижиниң үзел-бодалының илергейлээшкини-биле, үениң канчаар билип болгаш хүлээп ап, амыдыралдың кандыг хевириннге хевирлеттиннип, үениң маадырын канчаар шилип ап турары-биле ылгалып турар деп бодап турар мен.

— Съезд эгелеп турда баштай Чогаалчылар эвилелиниң баштаар черинин даргазын сонгуп алгаш, ук даргаа съездиниң ажылын башкарып чорудар дээр чамдык саналдарны үүү деп бодаар силер?

— Бир мөзүде, солун болгаш чаа үүл-дүр. Ацаа катчыр мен. Үүе дизе даргаа кижи бодунуң хүлээлгезин шын шилип, баш бурунгаар өөренип, оларның ажыл-ишчи шынарын, мөзү-бүдүжүн, организакчы талазын болгаш бот-идепкейин билип, саналоналдардан болур-чогуур түнелдерин үндүрүп алырынга ажыктыг деп билир кижидир мен. Чаа чаңчылга удурланыкчылар база туруп келир чүве болгай, ону утпас ужурлуг.

— Чоннуң «аныяан айбылаар» дижири ышкаш, баштаар черниң ажыл-чорудулгазынче аныяктарны колдалыр сонгуур дээр хөөннерге канчыг хамаарылгалыг силер?

— Манаа чаныс аай хамаарылгалыг мен. Ол — үүгле хөөн эвес, амыдыралдың негелдези-дир. Ийи кижиниң бирээзи, үш кижиниң ийизи аныяк болур ужурлуг. Баштаар черге чоннуң хүндүткелин чаалап алган, удуртукчу ажылга арга-дуржулгалыг, чон-биле ажылдап билир кижиниң турары черле чугула. Ол ышкаш келир үеде барып ону солуур аныяк кижиниң ажылдаары албан апаар. Бо талазы-биле кандыг-даа ыйыдыышкыннар өөнүк-тала, черчурт тыртыжар, бөлүглээшкин кылыр чоруктар турбас ужурлуг.

— «Улуг-Хем» сеткүүл чогаалчыларның ылап-ла органы болуп турар бе база оон кол редакторунга баш бурунгаар кымны бодап турар силер?

— «Улуг-Хем» — эвилелдиң органы, бистиң чогаалыкны лабораториявыс-тыр. Ол — бүгүдеге билдингир. Ынчалзаа-даа оон ажыл-чорудулгазын баштаар чер болур-чогуурбуу-биле холга албайн, билдиливиле удуртпайн, чугенин миншир апаар. Сеткүүлүн кол редактору дээрге, оон көрүнүү-дүр. Бодумнуу-биле адырга, маңаа тааржар кижи Антон Үержаа деп бодап турар мен.

— Чогаал фондузунуң санхөө байдалы кандыгыл, ону канчаар ажыглап турарыл?

— Алыс шаанда ССРЭ-ниң, оон соонда РСФСР-ниң Литфондузу бистиң акшаларывыры, дзэлап келген. Ам байдал өскерилген. РФ-тиң Литфондузу бистен ойталаан. Ынчангаш бот хандыртынар болганда, үеге чемиш болбайн, хөделир апаар. Бодувустуң Литфондувусту тургузуп, ону бүрүткедип, агар саңыысты ажыдып алган бис. Оон хүрээлениннге кежигүннер чаа-ла кирип эгелээн, амдыызында он ажыг кижи кирген. Шынында бүгү кежигүннер 55 кижи шупту кирген турар ужурлуг. Деткикчилериннидаа бергени, боттарыыстың тыптынып-даа алган каш акшавысты чогаалчылар юбилейин эрттиреринге, дузаламны көргүзеринге болгаш өске-даа таварылгаларда чарын турар бис.

— Съездиге бижип турар чогаалчылар шупту киржир аргалыг бе?

— Үе берге, акша-көөсек ажылга арга-дуржулгалыг, чон-биле ажылдап билир кижиниң турары черле чугула. Ол ышкаш келир үеде барып ону солуур аныяк кижиниң ажылдаары албан апаар. Бо талазы-биле кандыг-даа ыйыдыышкыннар өөнүк-тала, черчурт тыртыжар, бөлүглээшкин кылыр чоруктар турбас ужурлуг.

— «Улуг-Хем» сеткүүл чогаалчыларның ылап-ла органы болуп турар бе база оон кол редакторунга баш бурунгаар кымны бодап турар силер?

— «Улуг-Хем» — эвилелдиң органы, бистиң чогаалыкны лабораториявыс-тыр. Ол — бүгүдеге билдингир. Ынчалзаа-даа оон ажыл-чорудулгазын баштаар чер болур-чогуурбуу-биле холга албайн, билдиливиле удуртпайн, чугенин миншир апаар. Сеткүүлүн кол редактору

БОТТАРЫВЫС КЫЛЫП ӨӨРЕНИИЛ

Үе-шаг кадыырап, бот-башкартынып амыдыраар апарганда улуг назылыг хоочунарывыстың ажыктыг аргасүмезин амыдыралывыска ажыглаарын черле үе негеп келген. Бистиң Кызыл-Мажалык суурда буянныг дыштанылгада Бады Ооржак акыйның солуннарга ийи-чаңгыс бижээн арга-сүмезин дыка-ла сонуургап номчуур мен. Кадыы кошкак-даа болза, ол черле аная орбас кижи. Амыдыралга эргежок чугула эвергиш, ширбиил, данза, соруул дээш оон кылбас-ла үвези чок. Чоннга шак ындыг ачыдуланы чедирип чоруур буянныг кижи деп бодаар мен.

Үш чыл бурунгаар бо акыйның кылган туужуурун садып алдым. Оомну ам-даа ажыглап чор мен. Кылган шынарының өкизи-ле ол боор. Оон кылып берген эвергижии, шивегейин база-ла эдилеп чор мен. Черле ынчаш Бады акый бир-ле үвени бодап алган чоруур кижи. Оон солунга бижээн «Саванны бистиң республикага кылып болурунун аргазы бар» деп эгелиг үүлүн база сонуургап номчудум.

Бады акыйның арга-сүмезин солуннардан номчааш, бодундан дыцнааш, ачамны бо-ла сактып кээр мен. Ам бодап чоруурумга ачам черле тывынгыр, туттунгур кижи чораан хире. Оон өзер, дуга, согааш, бала, деспи, хува аяк дээш чазавас-ла үвези чок кижи. Мен бичии чоруур шаамда ачам терге, шанак ыяжы өөр дээш часкаар кыжын тайгаже каш хондур чоруй баар кижи. Чазын, күзүн тараа тарыыр, ону ажаар дээш Улуг-Хемниң Баян-Колче көшкеш чоруптар. Хонуп, хүнзеп көжүп чорааш, Кош-Талга хавак кырынга кээп хонуп алыр. Баян-Колга оон орус өңнүү Аверьян кырганның бажыңы бистиң аалывыстан көстүп турар үве ийин. Ол өңнүүн ачам «Авырган», а оон кадайы Ксенья үбайны «Кичгене» деп адап алган турар үве. Бис ачавыстың аайы-биле оларны база-ла ынчаар адаар турдувус. Аверьян өңнүүвүстүң оглу Илья Улуг-Хемнин Арыг-Бажыңга колхозка трактористеп, оон кадайы хлеб быжырып турду.

Ачам ол өөрү-биле аразында суг акпас өңнүктер турду. Бис оларга дүк, эт, саржаг бээр, а олар биске кидис идик, далган, картофель, варенье бээр үве. Күзүн тараа-быдаа ажаап апкан соонда, Хендергеже көжүп ажар бис. Көжүп бар чораш, орукка ара хонгаш, тоорукту шоодай чедир сайлап алыр турдувус. Ол тооруун ачам Аверьян өңнүүнге база ангылап алыр. Чиш соккан соонда ачам Баян-Колче коштут шанактыг ажыптар. Ачам ол чоруурда, өлүргеи мыйыстыг бода малдын болгаш шээр малдың шөйүндүлерин чиии-биле доңургаш, ап алыр. Баян-Кол ажарда сайлап каан тоорук, эт, саржаг, чөкпек дээш албас-ла үвези чок. Баян-Колдан кээде, ачам кидис идиктер, далган, хлеб эккээр. Авам ол келген аъш-чемни көжаларынга чедиштир үлеп бээр турду. Ол үеде чоннуң кончуг-ла хереглээр үүлү шай, таакпы, саван турган. Таакпы орнунга шоодай чыгыы кылбыш эккээр. Авам ол кылбышты калыргаш, ханды-кара деп ыяшты чидиг бижек-биле дооразш, кылбыштын бүрүлерин хоюдур ууштаваш, холааш, узуп данзазынга тыртар.

Саван дээр үвези эът дүрбүүрлер ышкаш узун ак өңнүг боор чораан. Ону балды-биле кезек-кезек кылдыр одура шапкылап алыр. Ол саванны малдың чымчак чининден кылыр дээрзин ачамдан дыцнаан мен. Ону ачамдан ылавылап билип албаанымга ам хомудап чоруур мен. Ынчан бичии кижи үзе тоор ийикпе.

Амыдырап-чурттаары бергеден келген амгы рынок харылзаазларының бо берге үезинде саван кылыры, кылбыш тарыыры, шай кылдыр хереглээрн-биле черлик-шай, инек-кулаа дээр үүштерни тарыыры чутула апарбаан бе? Чангыс саван ортээ 50-100 рубль апарган-дыр. Саванны боттарывыс кылып өөренип алзывысса ажыктыг хире ийин. Тараа-быдааны-даа боттарывыс тарып ап чордувус. Боттарывыс тараадан тарып, амыдыразывысса эки боор. Эмин эрттир белен үвеге өөренип калганывыс кончугдур. Тараа хоорул, ону сокчаарындан чалгаарап пат боордур бис. Дус-Дагның дузу чыдырда-ла, оон-моон сөөртүп келген улуг өртектиг дус садып ижер-дир бис.

Мен бодап көөрүмге, боттарывысты аъш-чем, дус-биле болгаш өске-даа үүлдер-биле хандыртыаар аргавыс бар-дыр ийин. Ол үүгле боттарывыстан хамааржыр.

Раиса ЧУДАК.
Кызыл-Мажалык суур.

ДЕРИГ-ХЕРЕКСЕЛДЕРНИ ОРНАП АЛЗЫВЫССА

Ыракта тайгы-сын бажында малчын аалдан бо чагааны бижип олур мен. Чоокта чаа үнген № 28 «Шын» солунда Чкалов Мандыынының бижээни «Чанчунь — Ак-Довурак: дорт харылзаалар» деп эгелиг үүлүнге хамаарыштыр бижип орарым бо. Ында Кыдат-биле харылзаа дугайында бижип турар. Орта удурланмас бис. Борта үүгле боттарывыс эки ажылдавас болзуусса улуг когаралга чедеривис чайлаш чок деп бодаар мен. Эн эки дээш сорттуң 6360 тонна дагдүүгүн Кыдатка берип турардыр бис. Ол бистиң Тывавыстың кончуг ховар база үнелиг байлаа-дыр.

Ынча хөй эртиневисти анаала үүрмек бараанларга орнап кааптарывыска, оон ажыы үүл? Иштики эр хөйленнер, чоттунар аржыылдарга даг-дүгүн орнай бээривиске болур бе? Ол хире байлаавысты берип турган, оон орнунга биче-даа бол, бүдүрүлгелерге ажыглап болгу дег дериг-херекселдерге орнап алзывысса кедилиг хире.

Совхозтарывысты ап көрээл. Оон складтарында чыл-чылыбиле чыдып турар ангор өшкү дүктерин, алгы-кеживисти болбаазырадыр чер чок, кайы хире түренчиг байдалдыг-дыр бис. Бистиң «Эйлиг-Хем» совхозтуң складында 35 тонна ангор өшкү дүгү барык бүдүн чыл иштинде чыдып келген. Ону соңгаар бүдүрүлгелерлиг хоорайларга аппаарга, чиик өртек-биле алыр бис дээр боор-дур.

Евгения ООРЖАК.
«Эйлиг-Хем» совхоз.

Хууда бодал

ХООЧУННАРНЫҢ БОДАЛЫ

Амыдырал бөгүн

Январының 5-те улуг сооктуң эгези турган болгай. Чунар-бажыңнап алыр дээш, Кызыл хоорайның төвүнде № 2 чунар-бажыңга-ла кылаштап келдим. Билет садып орар херээжен кижи «изиг бузу чок» деп-ле мындыг. Бус чок-даа болза, чунуп аар бодааш, кире-ле бердим. Хеп ууштур өрээлдин соогу кедергей. Хевим ууштунуп олурумда, 70 хар ажа берген орус ирей чунар өрээлден «каргаттынып» үнүп келди. Хөөкүйнүң эъли соолбурарып калган, арган мөчүлери кыза берген, чугаа-домза-даа орта билдинмес, эриннери бырлаар, сегел адаанын курушкак кештери доңганындан сиринейиип турар мындыг. Ол аразында чунар өрээлден ийи аныяк оол үне халчып келдилер, оларның база диштери шаккылаар.

«Чунган улус дидиреп үнүп турар, черле кандаай чоор» — деп бодааш, хевимни шала ужулган хевээр чунар өрээлиниче кире бердим. Шыпаала, хеп ууштур өрээлден бичии-даа дээредевес, дыка соок болду. Ында тыва хоочунарының эн-не улуг назылыгларының бирээзи И. К. Лопсан ирей, хөөкүй чунар талазында суг кудуп чалаан, бүшкүйтүр-ле дона берген бо-ла тур. «Мындыг соок черге аарый бээр силер, хептеңгеннер дээре эвес бе» дээримге, кулаа кадыг болгаш дыннавас. Ам канчаар боор тазынга суун аксып бергеш, бустаныр өрээлин бакылай бээримге, хүнне бо ыйнаан, соодукчу-биле дөмей-ле. Кырыңе суг чажып бусталдырар даштарлыг улут досказарын көре бээримге, даштар аразында доштар донгулай берген. Ам канчаар, дедир барып хептеңгеш, кассирге келгеш, «чунар арга чок, соок бажың-дыр, акшам эккелиңер» — деп шенедим ийин оп. Кая эгидер боор, ону билип-даа турзумза, хомудаанымны илередип, чөнгээлээрим ол-дур ийин. Кассир кадайда «менче кижи чүве чугаалап тур» деп бодаар сеткил-даа чок, эскербээн чүве дег, өскээр көрүпкен олурап чорааныгай.

Бир эвес «турнугуушкун» деп адап турарывыс үеде үстүнде дег таварылга көзүлген болза, хоорайның ынчаргы коммунал ажыл-агый конторазының ажылдакчылары та кандыг ялага онаашкан турар ыйнаан. Дедир ээп чаныр ора, орук аайы-биле «Муц үүрмектер» дижиривис садыгже кире кааптар дээш, олче ээптим. Көрүп кылаштап орарымга, шоодай чүктээн, даянгыыштыг кырган тептиигиштерни долдур хар чаггаш, дошталдыр дона берген боорга, олче үүнүп чалап дош кежип чадаан мал дег, дургуну-биле эдерти кылаштап-кылаштап, чадашкаш, дедир-ле ээпти. Аскак-бүскек, кырган-дижен кижилер ынаар кааа үүнүп шыдаар боор, тайгыр-ла болгай.

Бизери кырганның химиреп бар чыдарын чүү дээр боор. «Оода-ла кирер хаалга дужун ийи кижи каржып эртип-даа турар кылдыр болза дожун аштап кагбас»-даа дидир, «эрге-чагырга деп чүве чогум черле бар бе, азы чок шаг чүве бе бо»-даа дидир.

Хоочуннарның хомудалы мени база бодаңнарынче албадапты. Бежен чылдарның төнчүзүнде Кызыл хоорайга өөренип, чурттап турган үемде үстүнде бижээнним чунар-бажыңның кандыг турганы сагыжымга чуруттунуп келди. Оон кандыг турганын мээн үежилерим бодап-ла чорлар боор. Анаа чунар дээш барган кижилер баштарын таартып, изиг бузунга сагышка чедир бустанып алыр, хөлезилеп алыр аржылы, акчоорганы база турган. Бифединде хейлиг сүгдан эгелээш, пивога чедир суксунар база турган. Анаа чүгле суксун эвес, саван, эът-дүрбүүр дээш, өске-даа чунар хереклелер бүрүнү-биле турган болдур ийин.

Чунар-бажыңның арыг-шевери, суг аксып алыр шорганарның эптин кандыг туржук, ам бодап чоруурга, сагыш дег-ле турган-дыр эвес-пе. Ол талазы-биле амгы байдалды бижээш-даа канчаар, чоп ону билбес эвес.

Аваа МОНГУШ.
Кызыл хоорай.

Дуза, сүме херек

ХИРГЕ АЛЗЫР БЕ?

Арыг-силиг боору кадыкшылдың бир чугула негелдези болгай. А саван чокта хирни адырып алыры берге.

Бир хүн Кызылдың универмагынга кире бээримге, кижи бажы кизирт-ле тур. Сонуургай бээримге, оочурда кижи бүрүзү барык шоодай чыгыы саван садып ап тур. «Чүге ынча хөй саван садып ап турарыңар ол деп, бир кижизен айтырарымга, удавас саван төнер дээн, аңаа белеткенип турарывыс ол-дур диди.

Оон соонда элээн каш хонганда, демги-ле магазиниимге кире бээримге, саван аймаа шуут чок, оон канчаар, өскедаа магазиннерни көргүледим. хереглээн саванымның изиҢ-даа чок болду.

Улуг өртектиг-даа болза, саван магазиннерге турары күзенчиг-дир.

Ирина БЮРБЮ.
Кызыл хоорай.

ДЕТКИВИШААН ДИЛЕДИМ

«Улуг-Хем» солунунга бижикчи Биче-оол Моңгул-ооллуң сураглыг цирк артизи, шүлүкчү Алексей Агбанович Хуурактың адын мөңгежидер талазы-биле айтырыг көдүргенин деткип, Арыг-Үзүүнүң чагырга даргазы Каадыр-оол Сеглеңмеевич Ооржактан Арысканның Культура бажыңының адын алдарлыг артистшүлүкчү Алексей Хуурак кылдыр мөңгежидерин улуу-биле диледим. Ол черле чүүлдүг болгу дег. Бодум Хайыраканда суурда чурттап, ажылдап турар мен. Ында Культура бажыңын хайыраканчылар артист Дмитрий Дамба-Даржаның ады-биле адап алганы кижи сеткилинге өөрүнүүр. чоргааранчыны аажок чорду. Дуржулгалыг артистиң улуг чуруу, допчу намдары көрүкчүлер залынче кирер эжиқ аксында. Ынаар кирген улуг-биче кижилер артисти көргеш, хей-аът кирер. Аныяктарга сут дыка хүндүткелдиг эки салдарлыг дээрзинге каттыжар мен.

Төрээн черинге, төрел чонунга бараан боор келген, талантылыг оглун мөңгежитпес боор дээн, бодал чүгле дүвүредип эвес, а хомудалып чоруурун кичээнгейге ап көрүнер.

Сергей БАДАРЧЫ.

ДУЗАЛАП КӨРҮҢЕРЕМ

Көрүп, кезип чоруурга малмаган кадарган кыштаг-хонаштарда чон көвей-ле-дир. Оларның барык-ла шуптузу тывалар. Тыва дылга телевизорну дыннап, көрүп орарга, чугаасоот кончуг эвээш, хомуданчыг боорга, саналымны солунга бижиир бодадым.

Тыва телевидение бодунуң чугаазын тыва дылга чугаалап эгелезе эки, оон орустазын. Тус черниң чонунуң дылын хүндүлээр херек. Албан-организация черлериниң аттарын тывалааш, оон херек болза орус дылга бижизин. Тыва дылга шак-үе кончуг кыска, оон кадында тоолдар, мультфильмнерге хей-ле үелер арттиргилээр бис. Ол тоолдарны, мультфильмнерни бис Россия каналындан, өскээртен-даа көрүп, четтирип турар болгай бис. Тывага берген каш минутавысты төрээн дылывыс, төрээн чонувус дээш, хумагалыг болуру улуг болгаш бичии назылыг ажыл-ишчи чонга ажыктыг ийин.

Малчыннарга халас концерт, байыр чедириишкиннерин организастаза черле чогумчалыг боор. Олар төрээн дылынга дамчыдылгаларны кончуг эвээш дыннап, чымыштыг ажыл-иште дүн-хүн чокка ажылдап чоруурлар. Малчыннар хамаанчок, суурда-даа чурттап турар кижилер радио дыннавайн, солуннар номчувайн, телевизор көрбейн турары —карангы чуртталга дээрзин чажырар арга чок. Республикада база бир улуг, хөй чурттакчылыг суур Хайыраканда мындыг чөгенчиг байдалды канчап чайладыры берге апарган. Дуй тепиинген өргелер эвес, төрээн дылыңга хөй, ажыктыг үүлдерден көрүп, дыннап көрзе Тыва Республиканың улус депутады болур дээш, Т. Б. Чоксум харылзаа талазы-биле чемнег аазаашкыннарны чонга берип турганын кижи уттур арга чок. Ам радио дыцнаары, телевизор көөрү-биле катай солуннар номчууру база үзүктелди, черле канчап барды бо? Радионун, солуннун, телевидениинің ажылдакчылары Улуг-Хемде Хайыракан суурже сагыш салыыр дилеңем. Өөшээ, хайыракан, буян болур боор, дузалап-ла көрүперем.

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ.

ШУПТУ ЯДАРААН БИС

Амгы үеде улус чон ядараан, алыр ужурлуг каш акшазы ийи ай чедир саадай бээр, ылаңгыя пенсия, пособиелерни эрткен чылын дыка саададып, бистерни, кырган кижилерни, бар шаа-биле оочурладып хинчектеп турганар болгай. Бистиң назынывыс иштинде чыып, шыгжадып алган каш акшавыс ам келгеш куруг саазыннар апарган.

Үлетпүр-даа, көдээ ажылагый-даа бүдүрүлгелери база ядараан, ажыл-агыйы чылбастаан. 1992 чылда өзүп эгелээн өртектер 1993 чылда улам калчаарап барган. Ельцинниң болгаш мурнундагы Гайдарның чугаазы-биле алырга, шупту чүве шын чоруп олурар. Мындыг ядараашкын болгаш хоозуралды канчап шын дээрил? Олар, демократ дээргилер, Америка ышкаш сайзыраңгай чурттарда хөй артыкшыл-байлакшылды көрүп алгаш, оларны өттүнүп, капиталистиг орукче кирерин кызыдып турарлар. Америка хөй штаттары-биле чеже-даа ангы-аңгы нациялар болза, байбайлак чурттап турар болгаш аңылажыр дугайында бодавайн-даа турар. А бисте байдал оон өске...

Демократтарның командазы хамык чүвени одура шаап эгелээш, чүү чедип алгандыр? Шак мындыг улуг чурта корум-чурум тургузуптар чаңгыс-даа кижи тывылбас чүве бе? Кажан черле чүгээр амыдырай бээр бис? Кым маңаа харыылап бээрил?

Ефим КУРНОСЕНКО.
Кызыл хоорай.

Тываның чогаалчыларының съездизинге уткуштур

ЧАЛЫЫ ШААМДАН САКТЫЫШКЫННАР

(Төнчүзү. Эгези № 41, 42 «Шында»).

Шынап-ла, үр-даа болбаанда, өөвүске күдээлеп кээп турган, ишкээр чурттуг, кыргыс уктуг зоотехник кижи үгбавысты суурже дуюкаа элдеп алгаш барган. Шүлүк бистин өг-бүле амыдыралывыска өөрүнчүг-даа, кударанчыг-даа болган. Удатпаанда, школачы апарган, ол честевис болур кижинин чугаазындан Саруг-оол чогаалчы мээн мурнумда Мүгүр-Аксыңга кээп чораан, честей-оол-биле хөөрежип ора, ол элээн кылынхаланг апарган: «Мен Саны-Ширини менгежиттим, ынчангаш дыааженның ламазы мен» деп хөөрөзин дээрзин дыннаан мен. Сөөлзүредир, Кызылдың № 2 школазынга өөренип турумда, директорувус А. М. Белек-Баир С. А. Саруг-оолду школага чалаа эккелгеш, өөреникчилер-биле ужураштыргаш, канчаар-даа көөрге, бистин черде Ак-Лама деп ашак кара олчаан, арта-ла характарын соксаал чок чивенештиишаан, хөөрегилээр, чалбак ак кижи-ле болчук. Аная «Көреядан холуг ыраг» деп шүлүүмүнү номчуп берге́ним соонда, ол мени ангы черге аппарган: «Карыда мээн бир уруум бар үве ийин, билир сен бе?» — деп көңгүс сагынмазының айтырыг салган. Баштай баштактанып турар боор деп бодаан мен, ада-иезин чугаалаза-ла, тан-гырым улус болган. Ынчалза-ла ботум безин чаа-ла 8 класста болганымда, уруг менден аргажок бичеканаш турар ужулуг. Ынчангаш бо удаада чогаалчының сонуургалын хандырыл шыдаваан мен. Ортумак эртемниг башкы апарган, школамга ажылдап чеде бээримге, шынап-ла, ындыг уруг бар болганын улустан билип алган. Аная эрайтадыр кээп чугаалаан мен. Саруг-оол бистин черге чоруп турган үезинде чүгле кайгамчык шүлүглелди. шүлүктерин бижээн эвес, харын бодуна-ла кара олчаан кысты база чаяан бодараткан, сөөлзүредир оон баштактаганы ышкаш знаа «пердаментёр» база болганым ол чүве-дир. Шүлүкчүмнүн ийде-биреги үгбай ам-даа дыка сыныраан уруу безин уруг-дарыглыг, эки-ле ажылдап, чурттап чорлар ийин.

Бо чорук чогаалчының намдарында база бир тураскаалдыг болуушкун деп билир кижи мен. Бодумга хамаарыштыр чугаалаарга, С. Саруг-оол мени «Өвүр талакы кожам» дээр, чогаадыкчы холум ужуун, үнүмүү эн-не баштай таныр бичеңнеңнерим, хей-аъдымны көдүрген, сагыл четтиргеним бирээзи ол. С. А. Саруг-оол 1965 чылдың 7 ай 9-та «Тувинская правда» солунга мынча деп бижээш, мецээ чүден артык үнелиг: «...Свой, оригинальный голос, несмотря на явную молодость, у Салчака Молдурга...» Степан Агбановичиниң чүгле иштики сагыш-сеткили силиг, сергек эвес, харың чүрээ база кезээде одуг. сергелен чоруур кижи. 1976 чылдың чайынында Чадаанаанын хоначалар бажыңынга С. Б. Пюрбю, С. А. Саруг-оол база мен — үжелээ чаңгыс өрээлге дүннеп чыдырывыста, Степан Агбанович куш-даандан турган, бир шаг болганда, өөрүшкү-маннайлыы сүргей кире халып келди. Сергей Бакизович арай шүгулдаксан: «Ийгу безин ханмаанда, караан көрүп ал-ла, далдырткайнып үне халыыр, дилги караа чипкен кижи сен бе, кая чордун, Степан?» — дээрге, оозу характарын чивенетпишаан: «Эртежи кижи азерлиг аътка дужар, ковайып арыгланып, чемненнигер!» — диже-ле, чылыг, иштинде эът суккан далган, хейлиг суг, бир шил кызыл суксун стол кырынга ууштап салган тур. Дан бажында туруп, агаарлавышаан, автовокзал столоваязынга четкен кижи болду. «Септенин-секперен алыылынар. Суваклыт ам ак «Волгазы»-биле чыдынналып келир-ле эвеспе!» деп. Барын-Хемчикке болур литература неделязының будүүзүнде ынчаар хөөреп турган. Мен Мүгүр-Аксыдан орайтадыр кээп, оларга каттышканым ол.

«БУК КИЖИ ЧОРДУМ»

Ам чугаалаар чогаалчымыз ол шагда обком секретары турган Х. Базыр-Саттын биске келгеш: — «7 чыл школазы деп каан, ол хиреде 7 класс база чок» деп, чөптүү-биле эскергени Мүгүр-Аксы долу эвес чеди чыл школазының эн-не кадымга өөренип турган, баштай көрген мен. Даныгга чурттап турган болгаш демин каксы дыннатканым угба-честем бажыңынга канчангаш-ла чеде бээримге, ында кара-көк костюм хөйлен, чүвүрлүг, дирт кара кижи үве бижип орар болган. Честей-оолдан. «Чүү кижил ол?» — дээримге: «Чогаалчы Бүрбү дээрзи ол-ла болгай» —деп чоргаарланган байдалдыг харыылаан. Честем-биле ол не аайы-биле чаңгыс черчурт, харын-даа даайлышкылар үве бе, төрел улус бооптур ийин. «Шүлүкчү кижи дүн-хүн дивес бижиттинер боор үве-дир, ынчаргаш бистер безин ону чардыктырбас дээш, чаныче шоолуг барбас, дүне бут баштап ыыштаан улус-тур бис» —деп, үгбам чугаалааргa, ол бажынче баарын мен база шеглээн турумда, шала-бүла көрген чогаалчым чоруй барган болган... Бир бе, ийи бе чыл эрткенде, С. Пюрбюнүң «Мөңгүн-Тайга» деп шүлүү өөредилге номунга көстүп келген. Бистин чайлаавыс — Кара-Суг, Мунгаш, Чадагай-Оюктар — Мөңгүн-Тайганын чыс баары-ла болгай:

Мөңгүн ышкаш кызыгайнып,
чырып ойлаан
Мөңге мецги чаныр орта
үнүп келдим.
Арыг салгын сырынналып,
ошкаан ышкаш,
Арным суйбап, хөрээм долуп
үткүп алды.
Ынак черим бо талазын
көрбээн болгаш,
Ындын-бетин харап көргеш
ма-а адалчы—

дээн одурулгаанын соонда ирей, «олча тепкен кара-эзиг, туруларже шимээ кыгаа кезек чүмма»... характарга олчаан көстүп, чанымдан-ны таныш, эргим чурумалларны чаңгыс-ла номчааш, харамдыгыш сыырыкан дег, шээжилеп апкан турумда, чогаалчы, чогаал-даа хоругдаттырган дугайында корунчуг медээни башкывыс К. К. Конга дыннаткан. Ол-ла үеде О. Сагаан-оолдун бир-ле бижээн чүүлүнден: «Бүрбү чүге өлүксей берген» — дээни айтырыг мээн гагыжымга тывызык болуп аткан, оон ынай ында чүүн бижээнин сактып албаанымга ам-даа хомудаар мен. Шүлүкчүнүң кызыгаар чокка бузүреп, алгап-йөрээп чораана:

...Грузияның чону төрээн
Курбустудан үнмээн хүн!!!

аңаа 7 чыл иштинде карангы дүн, хилинчек-човулан болуп, дедир эргиле берген, ол «хүнге» идегели канчаар өжүп, хуюкталганын С. Пюрбю сөөлзүредир «чаа шүлүүм ынчаар шиитти» дивишаан, болунуң «Мининишкин» деп шүлүүнге мынчаар бижээн:

Ырак чуртум кырын дургаар
имирээрти
Сталиннин хөлегези
дуглап чорду.
Чаңгыс кижээ чүдүп-тейлеп,
азып-тенип,
Чандыр угаап, чазып чораан
кижи-дир мен.
Чогаалчыга шыдан башка,
орук-даа чок,
Чондан башка хайыралыг
өңнүк-даа чок!

Башкы училищезинің сургуулу турган, чогаалчы Пюрбю хоругдаллан үнүп келген деп чугаа дыннааш, көрүксээримне дөстүнмес турган. Ол кузелим үр-даа болбаанда боттанган. Кызыл сесерлиинде чодураа кидин ак-чайт турда, олче бир-ле кежээ өөрлүг базып кирген мен. Канчангаш-ла көөрүмге, арганзымзар орус хөрээжен кижибиле шенек алчып алган, кандыг-ла-бир кожагар бөрттүг, карак шилдиг, тырын мага-боттуг тыва кижини база-ла ынчаар шенектежип алган, улгады берген ашак-калай улус «Бүрбү, Бүрбү чогаалчы!» — дижип, аяар сымыранчын өртергe. будуу карак ууштап ылавыладым: бичиимде көрген кижим ылаңла ол, чүгле семирээни-ле кончуг... Четтинишкен кижизи сөөлүнде көрүп чоруурумга, кадайы Нина Дмитриевна харын од ийин. Ынчан чоруй. мырыңай-ла согур душ болуп. партия обкомунун адаккы кадында буфеттеги чүү-хөө садып алгаш. чемненип олурумда. Пюрбю кирип кээп иштинде эътти далган, даза чуургазы, хлеб, шай, алгаш, столумга кээп, дужаатыр олуурун чорда: «Экии, Сергей Бакыстаевич!» — деп мендиледим. Ол мөгейип харылаваш, менче кайгаары-ла хөлчок. Соонда таныр азы өскээр адаптым бе деп эгеликсеп одурумда, өттүр билген ышкаш: «Чоп хөлзей берди, даладшайн чемненип ал. Сени танывас-ла кижи-дир мен, оол, меңа ынчаар адаар деп кайыын билип алганыр ол, Улуг-Хем чурттуг сен бе?» — деп мындыг. Бичиимде ону Мүгүр-Аксыңга угбачестем бажыңынга көргенимни, честем ынчаар адап органын чугаалаарымга, дораан сактып кээп: «Чүве утпазын магалыг кижи-дир сен, силериң ол черге шагда бир чораан кижи мен харын. Адымны шынап-ла, Бакыстай дээри-ле шын, ам харын ынча дивес, арай орусчуду адаар боор-дур» деп хулумзүрээш, аал-ораным байдалын, честемни-ле элээн айтырар болган. Шуптузун чугаалап бээримге, бодумну сонуургай берген: «Мен улгады берген, кажараан кижи деп бодаан мен, сүвүүл кижи ышкажыл сен, бижиириң мыынай чүве эвес, бук кижи чордун» — дээрге, келге-ле үр болбаан хирде, мээн шүлүктеримни номчуп, таныжып четтигипкинин пат-ла кайгаан мен. Чемненип, чугаалашкан соонда, чадыуөгеш, оон ол-ла каатта Улусчу чогаадылга бажыны деп черде ажыллап турарын билип алган мен.

С. Б. Пюрбю «бук» деп сөзү-биле чаңгыс мени-даа эвес, чамдык аныяк, ады-сыны үнмээн, улуг-даа назылыг кижилерни үнелеп, деткээн чогаалчы дээрзин сөөлзүредир эш-өөрден дыннаан мен. Сергей Бакизович-биле ужуражып, чугаалажыры мензо улуг өөрүшкү, таалал турган. **Чаңгыс сөстен сеткил өөрүүр. Сагыш анныр, чалгыналыр** —дээн одурулгарым чогум-ла С. Б. Пюрбюге хундүткел, өөрүп четтиришкиден болган үве. Пюрбю чүгле өскелерниң эвес, харын бодуңун чогаадыкчы, очулдурукчу арга-шинээн база эки билир, сөзүнге бүзүрээр чоннаныр демги-ле честем-биле Кызылдың чайгы шил ресторанынга чемненип ора, эскерер агалыг болган мен. Ол бистен ырак эвесте столда О Сагаан-оол, Москвадан Д. Романенко олар-биле маргылдажып ора: «Перевод «Евгения Онегина» на тувинский язык — это событие» — деп, бодунминиң чугаалааның, честейбиле аравыста: «Мактаныр-мактанмаска-даа чөп-тур ийин!» — дижип, аяар чугаалажыг орган бис. Бир эвес чогаал шинчилекчилери, критиктер сонуургаан болза, Пюрбюнүң үстүвде мининишкиин барымдаага ап, ажыглап-даа болурлар.

Чаңгыс кижиге чүдүүр чоруктун кадыг-дошкун чылдарында ялымыр чок, хей чүвелер дээш ону хайыра чокка хөмелээн чамдык чогаалчы эштеринге Пюрбю, хосталып келгеш-ле, хөрээнге кара даш шыгжавайн, мурнуку дег, эдержип артканынын чижээн оон Чадаанаанын хоначалар бажыңынга С. Саруг-оол-биле, аразынга кажан-даа эпчок чүве турбаан дет, хөөрежип, чамдыкта эр улустун аксындан үнер ажыг, харын-даа бижип, чугаалаттынмас сөстери-биле ойнай-сылдай одажып хонганындан эш-хуу, эл-хол сеткили чемирилбээнин эскербес аргам чок болган. О. Сагаан-оолга хамаарыштыр ийи кижи аразында интиниг харылзааны элдээрткен «Чаа чыл шүлүүнге» С. Пюрбю аар-берге «шимээрген эрткен чеди чылдарын» оозу-биле, шампан. көвүктелип. хайнып-шиилээн хымызын шил дашка көдүрүп, орузунда «под звоном хрусталя» дээн одуруглар-биле чавыра базырып. эрги эз-найыралче Сергей Бакизовичиниң өндүр-чаагай сеткили-биле база хуулдуруп шыдаан. Өжээргек кижи болза, 7 чыл дургузунда чылган хомудалын ындыг белеп уттун, сыыгадып-даа шыдавас ийик. Индияның чону улуг баштыны Махатма Гандини «Великая Душа» деп адаанын барымдаалаар болза, ол сөстерни мен С. Б. Пюрбюге база хамаарыштырар ийих мен! Шүлүкчүнүн кадайы Н. Д. Пюрбю ашаанын ол ховар кижизиг будужуунге хамаарыштыр 1991 чылдың апрель 26-да үнген «Тувинская правда» солунга мынчаар бижээн: «1948 чылда С. Б. Пюрбю репрессияга таварышкаш агаргыган соонда-даа. Токана өжээ-хараа сагынмаан. С. К. Токаны бодунун чогаалчы эки деп кончуг үнелеп чораан».

4. БУЯННЫГ ХАЙЫРААТЫЛАРЫМ:

А. М. Белек-Баирниң соонда директорувус апарган А. А. Федченко кичээлдеп орувуста, сүртенчиг ала характары-биле эжиктен бакылап, хөрээн суп келгеш, мени адааш, бээр чорудуптуңарам дээнин дыннаваш, арным изиш дээн. Школага баштай келгеш, сонуургаан уум-биле, чурттап турган залывыстын Енисейже талазында балконунга үнүп келгеш, ыңай-бээр чарашсынып көрүп тура, балкон артында дээрбектерини бирээзинче бажым супкаш, уштуп чадай бергеш, школа завхозу орус ашанка мойнум, арыбажымны дуй көвеглеткеш, демирни сварка-биле үзе туттурганы, балды-биле кагыттыргаш, бажымны уштуп алган кижи болгай мен. Кодээден келген кижиниң сонуургаалала үвези чок, бо чорук эткен чылын күзүн болган болгай, ол дээш канчан келдирти берди? Аа, хувура, ол-ла балконга таакпы чажырып тыртып турган, өөркөм даргазы Үидеш-оолга туттурган, ол мени хана солунга чуруткаш:

Молдурга-даа амыр-ла:

Махорка-даа үспес-ле! — деп шүлүктеткен кижи болгай мен. Оон ыцай шүлүк бижиринге хандыкшааш, математикага сулараанам-на илдеп. Ол дээш келдирткен эвес ыйнаан? — деп бодал-биле Ася Александровнанын мурнунда тур мен. Мээн хамык-ла ол «концерттеримни» бо башкы билир-ле болгай. Кажан-даа каттырганы көзүлбес, шыгыы Ася Александровна хенертен хүлүмзаруй каапкаш: «Сени «Сылдысчыгаш» солунунан келдирткен, баар болган-дыр сен» — деп мындыг. Ам бо чүзү апарды? Аар-саар чүвелер бижип, ийи-чаңгыс-даа шүлүк-даа үндүргүлээн кижи болгай мен, политиктиг чазыг дээр чүвезин эрттирипкен эвес мен ыйнаан?» «Аная-ла ажыллап турган хөөкүй-ле директорувус Алексей Москур-ооловичини Сталин өлген хүн политиктиг частырыг кылган дээш дужуруп каан чүве дээни кай» — деп, орук ара боданмышаан, сести-сести чеде бердим.

Редакцияга сүрээдевишаан кирип келиримге, мени башкым Конга-биле дөмейн кончуг кижиже эрттирипкен. Ол, шынап-ла, башкынын акызы, кол редактор С. К. Шойгу деп кижи болган. Ол мээн-биле кезек чугаалашкаш, бетким өрээлге столда улуг көвүктарлыг, ымчак, як шырайлыг эрге эккеп: «Идепкейлиг бижикчиавс бо-дур, чугаалажып көрем» — дээш, чоруй барган. Ол: «Мени Суваклыт дээр, Молдурга-Казыра деп кижи сен ышкажыл сен? — деп баштахтангаш, элээн хөөреп ора: — Чоруткан материалдарыны, «Совет Армия», «Көреядан холуг ыраг» деп шүлүктериниң үндүрдувус. Шүлүкке черле ужур бар хире кижи-дир сен, удавас Ленин башкының төрүттүнген хүнү болгай. Аная бир шүлүктен бижип эккел, аа? — деп мындыг. «Өзулуг политиктиг частырыын оон үнүп келбес чүве бе? — деп. арай сестип бодаамышаан: «Шылаар ирги мен бе? — дизе-даа, чөпшээрежипкен мен. «Россияга алдар» деп шүлүүн шээжилеп турган чогаалчым бо ышкажыл деп сактын алдышлан, үнер деп чорумда: «Адыр, гонорарларын алчык сен бе?» Дээрге: «Ол та чүү деп чүве» — дээш, кезек ээдерей берген турумда каттырганы, самбын шаккыдаткан орус үгбай чаныгга эккелгеш, элээн-каш акшазаандыр бээрге. ынча хөй-түн холга ап чораан эвес, пат-ла кайгаан мен. Солунга чүве бижиирге. өртээн төлеп бээр, ону гонорар дээр чүве-дир эвеспе деп ынчаарда билген мен. Удатпаанда «Ие чурттуң алдарында» («Ильичиниң чагыы») деп шүлүүм «Сылдысчыгаштын» бирги арнынга, Ленинниң чуруунун алдаанга, кызыл эге-биле үнген. Ынчап чоруй, ол-ла шүлүүм «Аныяк шүлүкчүлер» деп сарыг даштыг дептеримге (ам бодаарымга. «Дамырак» чыындының эгезин ол салган) парлаттырган, ол-ла үеде «Пушкинге» деп шүлүүм № 6 «Улуг-Хем» альманахка көстүп келген. Ынчаарда-ла «Сылдысчыгаш», «Тыванын аныяктары», «Шын» солуннарга улай-улай парладып эгелээн үем ол.

«Сылдысчыгашка» шүлүктерим үнүп эгелээнде, эн-не баштай Кызылга опай дүне келгеш. Облоно бажыңынга хонганывыстын даартазында, дан бажында, ол-ла албан чеченнер баарына биске баштай ужуражып, башкывыс Б.

Культура ажылдакчылары

БҮЛЧҮКМАА ЫРААЖЫ УГБАЙ

1941-1945 чылдарда Каа-Хем кожуунунуң Бүрен-Хем, Сарыг-Сеп школаларында өөренип чоруп тургаш Бүлчүкмаа Чимитовна Барымзаа дөрт классты доозуп алган. Оон соонда ада-иезинин дузалакчызы болуп мал-маган азырап, МЧАЭ-ге ажылдап, 14 харлыг уруг хөй-ниитичи апарган.

«Ынчан дөрт класс дооскан кижи, шыпап-ла, өртем-билиг шыырак. ынчангы аныяк-өскен өөредилге дээш сундулуг, хөйнү билип алыр дээш кызар, а башкылары аажок негелделиг турган. Бижиг билбестерни өөредир ажылга киржип, «Шын», «Реванш шыны» солуннарны тудуп алгаш, аалдар кезип, араттарга номчуп берип чораанымны бо хүннерге чедир утпас-тыр мен» деп, 60 харлыг ыраажывыс Бүлчүкмаа Чимитовна сактып чугаалап орар.

Ол өскен-төрээн Бүрен-Хеминге (амгы «Бурунгаар» совхозтуң Донмас-Суг фермазынга) 50 чылдар эгезинде үчетчик-саанчы болуп ажылдавышаан, комсомол организациязының секретарынга ажылдап турган. Уран үүлге өске эш-өөрү ышкаш хандыкшып, эки ажылы, хөй-ниитичи чоруу дээш 1954 чылда хып дээн чалыы турган. Москвада Улус ажылагыйының чеднишкиннериниң делгелгезинге чедер арга аныяк уругга база таварышкан турган. Ол-ла чылын өөнүң ээзи Доржу Барымзааевич Барымзаа-биле өг-бүледаа туткан.

Төрээн черивиске чурттаар, ажылдаар, ажыл-төлдүг болур аас-кежиктиг болган бис. Беш уругнуң ада-иези болган бис деп, Бүлчүкмаа Чимитовна өөрүшкү-биле чугаалавышаан, өг-бүлезин таныштырды: — Уругларымның ачазы — механик-чолаачы, оолдарымның 3-ү база чолаачы мергежилдиглер (Иван, Анзолий, Константин), уруум Анна Кызыл-оол Кызыл хоорайда бичии уругларын бажыында эмчи, бичии оглум Роман — геолог. Ол сонгу чүкте ажылдап, чурттап чоруур.

Бүлчүкмаа Чимитовна аныяк чылдарындан эгелеп уран чүүлге хандыкшып, районга, республикага болгулаан фестивальларга киржип келген. Ол хылдыг хөгжүүге эки ойнаар. Эң ылангыя дошпулуурга янзы-бүрү аялгаларны ойнаары эки. Ол — суурнуң хүндүлүг болгаш төлептиг кижилериниң бирээзи. Темалыг кежээлерге, тыва улустуң эрги ёзулалдарынга, чаңчылдарынга, национал байырлалдарынга киржи бээри чаңчыл болган. Бүлчүкмаа Чимитовна сценага «Кадарчы», «Өпей ыры», «Хамнаарак» деп ырларны ырлай бээрге, бистиң шыырак дээн артистериристен дудак чок. Профессионал композитор Саая Бүрбениң «Малчын угбамга», «Ынак авай», боттывынгыр композитор Алена Иомужаптың «Бүрен-Аксы», Сергей Бадыраанның «Мергей хемим» дээш, оон-даа өске ырларны бадыра бээрге, Бүлчүкмаа-даа ындыныг-ла.

Тыва национал хевин боду даарап кедер, даараан үүлдериң делгелгелерге бо-ла сала бээр, даараан, аргаан үүлдериниң шынарлыы, шевергини дээш шаннал-маклалды ап келген. Үүгле ёзулуг, мөзүг-шынарлыг кижи талантызын ажыглап, ону чонга бараалгадып шыдаар. 40 ажыг чылдар иштинде уран үүлдү кагбайн ойнап, хөглеп, чон мурнунга талантызын бараалгадып кээрге, сагыш-сеткил сергеп келир.

Ол өг-бүле солун, сеткүүлду, четчири-биле чагыдып ап, радио, теледамчыдылгаларны үргүлчү сонуургап орарлар. Бо берге, амыдырал нарын үеде безин бай-шыырак чурттап, пенсияже үнзе-даа, амдаа ажылдавышаан, уругдарының үргүлчү карактап, дуза кадып чоруур кижилериниң бирээзи бо өг-бүле дизе частырыг турбас.

Алдан харны ажыр бассадаа, Бүрен-Хемнин болгаш өске-даа хоорай, суурларының чурттакчыларынга Бүлчүкмаа Чимитовна таалаллы моон сонгаар-даа бээр дээрзинге бүзүрээр мен.

Савелий САРЫГ.
Бүрен-Хем суур.

Чойган Көгел Кызыл-Мажалыктын Культура ордузунда концерт каттыжыышкынының удуртукчузу болуп 23 чыл ажылдап келген. 1969-70 чылда «Чечек» ансамблинин ыраажызы боон турган. Ансамбльдиң киржикчилери-биле Абакан, Красноярск, Улан-Удэ хоорайларга болгаш Тывазынга ыраажы талантызын бараалгадып келген. 1971 чылдан бөгүге чедир Кызыл-Мажалык Культура ордузунуң доктаамал ыраажызы. Оон тааланчыг, өткүт үнүн дыңнаваан улуг, биче көрүкчү Барыын-Хемчикте ховар боор. «Кайгамчыктыг-ла боостаа!» деп, көрүкчүлер мактап турарлар. Ол республиканың композиторларының чогаатканчаа ырларын аныяктарга өөредип, кандыг ырларны канчаар шилип аарын тодазы-биле сүмелеп, айтып бээр чаңчылдыг ыраажы чүве.

Ыраажы Чойган Көгел 1991 чылда Моолдуң Наадымынга ырлаап, «Моолдун уран үүлүнүн тергиини» деп медаль-биле шаннаткан. Ыраажы үш оол, бир кыстың иезин. Өг-бүленің эр ээзи Владимир Монгушевич 20 ажыг чыл чолаачылап келген. Ол сөөлгү үш чылдарда Кызыл-Мажалык АТБ-ниң начальнигиниң «Волга» маркалыг машиназын чолаачылап турар. Бо өг-бүленің улуг оглу шериг албанын эрттирил турар. Уруу Урана Кызыл-Мажалыктың музыка школазының танцы клазын дооскаш, ортумак школаның 11 класста өөренип турар. Артканнары база школачылар.

Бо найыралдыг өг-бүле дузалал ажылында бода, шээр малдар, хаван, дагаа, кодан, өдуректи база азырап турарлар. Көгелдериниң шөлчүгежинде картофель, капуста, помидор, согуна дээн ышкаш ногааларны тус-тузунда рассадалап кылганы черле эки. Чойган Көгел суурда херааженнер чөвүлелиниң кежигүнү. Чыл санында ногаа, чечектер делгелгезиниң суурда комиссия кежигүнү. Чойган Көгел бо чылдың апрельде болур кожуунуң аныяктар фестивалынга белектеним турар.

ЧУРУКТА: ыраажы Чойган Көгел ажыл үеэинде.

Тава-Самбу САРЫГЛАР.

САГЫЫЛЫҢАР

Ажык-чарлыг үе-ле дээш, изигленип,
Алгыш-кырыш үндүре бээр ужуруң үүл?
Ажы-төлге үлегер боор соруглавыс
Ажык чок боон артканы ол бе, коргунчуун аа!
Амыр-мендиг айтырарга, куду көрүп,
Амы-хуунда шугуллаксаар ужурун үүл?
Төрел, чон дээш сагыш салыр сеткиливис
Төккен суг дег акканы ол бе, хомудаңчыын!
Эргиниңи өске кижи артап кээрге,
Эриг сөс чок олуруп бээр ужурун үүл?
Дөрже чалап, шайын кудар чаңчылывыс
Телевирже шилчээни ол бе, ыянчыын аа!
Угбаң, ачың, чагыг бээрге, чөпшээрешпейн,
Удурланып алгыра бээр ужурун үүл?
Улугларны тоон, дыннаар чаңчылывыс
Уттундура бергени ол бе, дүргенин аа!
Тыпкызы чок сагыгырлар, сарыыллыглар —
Тыва кыстар бисте эвес улус бис бе?
Өгбе-салгал угувустун ыдык одун
Өжүрбейн, чаңчылдарны сагыылыңар!

Алефтина АДЫГБАЙ.

ЧАРТЫК АНКЛАВ

Анклав —шоочалап алыр дээн латин сөс. Чогум утказы —бир күрүненің өске күрүненин азы күрүнелериниң девискээринде турар озалааш девискээри дээн. Чижээ, делегейниң ийиги дайынының түннелинде Чөөн Пруссияның девискээрии, оон төвү Кёнигсберг хоорайны ССРЭ-ге дамчыдып берген. Ынчангаш РСФСР-ниң составынга Калининград хоорай төптүг Калининград область тургустунган. Бир эвес ындыг девискээр далай эриктерлиг болза, ону чартык анклав дээр. Ынчангаш Россияның составында Калининград областы Чартык анклав деп чамдык кижилер алаа турар.

...Дайын сөөлүнде тургустунган Калининград область РСФСР-ниң составынга киргендаа болза, ол Россия-биле тудуш девискээрлиг эвес, а амгы үеде элээн каш күрүнелериниң девискээринге үзе кирдиргеи болгаш дыка озалааш турып турар. Кажан Совет Эвилели бүдүп турган үеде Калининград областың 176 муң чурттакчыларының 'амыдыралынга улуг бергедээшкиннер турбаан. А кажан ССРЭ 1991 чылдан сонгаар сандарап дүшкен сөөлүнде ол областың чурттакчыларынга улуг бергедээшкиннер таваржыл эгелээн болгаш амгы үеде улам берге байдалдар тургустунган.

Моон чамдык чижектерни айтып көрейн. Москва болгаш Калининград хоорайларының аразында чоруур демир-оруктун «Янтарь» деп фирма поезди Калининград областың төвүнден үнгеш, ам өске күрүненің — Беларусьтун болгаш Литванын күрүне кызыгаарларын таварып эрткеш, Россияның девискээринге кирип келир чүве болду.

Беларусьтун кызыгааржылары болгаш каайлы ажылдакчылары бистин олурган вагоннарывыска хыналда кылбаан. А Литванын кызыгааржылары болгаш каайлы хынакчылары чоокта чаа дендии идепкейлиг болганнар. Вагоннарга удуп чораан пассажирлерни мүн-не элээн эвилеп, ынчалзажок чырыы чырташ дивес, ийи караан чидиг, соок кылдыр көрүп алгаш, бистин документилеривисти, ап чораан үүлдеривисти хынаанар. Бистин вагонга олурган бир чоргаар орус оол-биле оларның аразынга маргылдаалыг мындыг чугаа болган:

— Телевизорну кымның девискээринден садып алдың?

— Россияның девискээринден.

— Кайнаар аппар чоруурун ол?

— Россияже аппар чор мен!

Коргуш чок чоргаар оолдуң шиитпирлиг харыызынын сөөлүнде Литванын каайлы хынакчылары болгаш кызыгааржылары шорулбайн, чоруй барганнар.

Калининград областың бир берге айтырыы — ында хөй санныг шериглериниң, боо-чепсектиң мөөнелгени. Прибалтика чурттарындан — Литвадан, Латвиядан, Эстониядан Россияның далай шериглерин үндүр кызыпкан сөөлүнде оларның хөй нуруузу Калининград областын далай өртээлдеринде турумчуй берген. А оларны Калининград девискээринден чорунар дээр болза, кайнаар баарыл? Бо айтырыга хамаарыштыр бистиң вагонга олурган бир майор-биле чугаа кылдым.

— Калининград областан шериглерни үндүрер дугайында чугаа болу берзе, чогум кайнаар баар силер?

— Оон өскээр баар черивис чок. Бир эвес бистерни үндүр кыза берзе, холга боо-чепсекти тутказ, сөөлгү окка чедир аткылажыр апаар бис.

— Орта силер бе, ол үүнер боор?

— Ийе, ындыг хүгбай чүве болбас дээрзинге бодум база идегээр мен.

— Чөөн Пруссияның девискээрин дедир эгидер дугайында немештер айтырыг көдүрбейн турар ирги бе?

— Ам дээрезинде олар ындыг айтырыг көдүрбейн турар, ынчалзажок Калининград областың девискээринде чурттарга болгаш аалчылар бажыннарын, будурулге черлерин немештер баштай хөлезилеп ап турдулар. Ам садып алыр дугайында чугаа кылып эгелээннер.

Балтий далайның шериг флоду —ССРЭ-ниң эң күчүлүг кызыгаар камгалакчыларының бирээзи болуп келген. Ынчаарга Кара далай флодунче кол кичээнгейни угландыргаш, Балтий далай флодунче кичээнгейни барык салбаанынга хомудалын демги майор илергейлеп чугаалады.

Кижи төрелгетенниң ханныг дайзыны —гитлержи фашизмни чылча шапкан Тиилелгениң түннелинде, биригээр чугаалаарга делегейниң ийиги дайынының түннелинде Европага тургустунган күрүне кызыгаарларын узуткаар дугайында айтырыгны Германияның амгы болгаш келир үеде удуртулгазы көдүрбес дээрзинге Калининград областың чурттакчыларының хөй нуруузу идеген турар.

Андрей МОСЕСОВ.

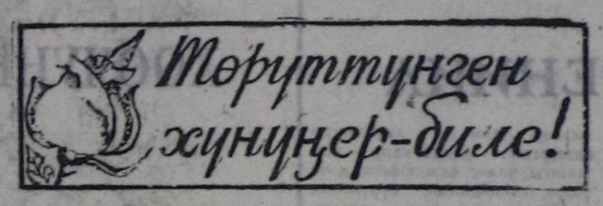

Бистиң хүндүлүг ачавыс Эрес-оол Эртинеевич Монгуш март 10-да 49 харлап турар. Ачавыс төрээн совхозу «Искрада» мал малдап, барык-ла 20 чылдар иштинде үзүктел чок каштын соогу, чайның изии дивейн, чонга ачы-дузазын, буянын көргүзүп, улуг үлүгүн киирип чоруур. Ынчангаш ачавыска байыр чедирбишаан, ажыл-ижинге чеднишкиннерни, аас-кежикти, быжыг кадыкшылды, узун назын назыларын, бүгүдеге экини күзеп тур бис.

Хүндүткел-биле: уругларының авазы, уруглары.

* * *

Сүт-Хөл районнуң Кара-Чыраа суурунга бүгү назынында малчыннап ажылдап келген ававыс **Семис-Кара Алдын-Хереловна ОНДАР** биле даай-ававыс **Бопуяк Алдын-Хереловна ОНДАР** ийис угбашкылар. Оларның кайызыдаа Маадыр-иелер. Олар март 8-те 63 харлааннар. Ачавыс **Дулдуй Ыймаевич ОНДАР** удавас 66 харлаар.

Ававыстың, ачавыстың база даай-ававыстың төрүттүнген хүннерин таварыштыр оларга изиг байыр чедирип, кан дег кадыкшылды күзедивис.

* * *

Дөрт кыстың, ийи оолдуң эргим ынак авазы **Белдир Кара-кысовна ХОМУШКУ** март 8-ти таварыштыр 65 харлаан. Ол Чөөп-Хемчик районнуң Чыргакыда чурттап чоруур.

* * *

Бистиң хүндүлүг ынак ачавыс **Далар-оол Комбуевич САЛЧАК** март 12-де төрүттүнген. Солуннуу дамчыштыр ачавыска байыр чедирип, кадыкшылды болгаш аас-кежиктиг.

* * *

Хүндүлүг ачавыс **Маадыр-оол Сарыг-оолович ХОВАЛЫГ** бо хүннерде 46 харлаан. Ол Сүт-Хөл районнуң Бора-Тайга суурунда хөй чылдарда механизаторлап ажылдап чоруур. Ачавыс биле ававыска аас-кежиктиг, улуг назынны Силерге күзедивис!

Кызылда чурттап турар уруглары: Анисья, Мая, күдээлери: Иван, Сергей; уругларының уруглары Ай-Суу, Аян.

* * *

ти база улуг-улуг чеднишкиннерни күзедивис.

Уруглары: Мая, Фая, Тая, Алена күдээлери: Слава, Натпий-оол.

* * *

кежиктиг, улуг назынны күзедивис.

Уруглары: Роза, Томатка, Рита, Кара, оолдары Слава, Макар, Менги, күдээлери Слава, Иван, Шолбан, Эрес.

Уруглары: Зина, Кызыл-Кат, Шончалай, оолдары: Слава, Хөглүг-оол, Кыдат-оол, Чечек.

* * *

Төрүттүнген хүнүңер-биле, ынак авай! Аас-кежикти, улуг назынны Силерге күзедивис!

Эмчиниң сүмези

КЫЖАЛААР ААРЫГЛАР

Уругларның кыжалаар аарыглары бистиң республикада сөөлгү чылдарда өзүп турар. Ол аарыгларга удур демиселди база хемчеглерни ап турары черчерлерде кошкак. Ынчалза-даа бир эвес анаа чүгле медицина ажылдакчылары эвес, харын бүгү чурттакчы чок киржир болза, чеднишкиниг болуп болур дээрзинге бүзүрээр мен. Эмнедири-биле азы эмчи шинчилгези эрттирип келген аарыг кижилер кеш аарыгларынга удур диспансерге кээп турар. Оларның аразында бичии уруглар дыка хөй. Районнардан кээп турар уругларның аарып турар аарыглары дерматит (кеш хуулар аарыглары) крапивница (кеш шивишкилээш, сугланғылар тыптып келир аарыг), эпидермафитоз (кештин янзы-бүрү шивишкилерден өөскүп тыптыр аарыглары) болгаш оон-даа өске кеш аарыглары болуп турар. Бо аарыглардан, аараан уругларның эът-кежи хөлчок кижиир, лабораторлуг шинчилге кылырга, хан анализи багай болур.

Аараан уругларның паказынын анализинден аскариданың чуургазын, бичии-бичии куттарны, азырал амытаннарның, ылаңгыя бода маллың (буганың) болгаш хаванның азарганчыг, илчирбежиктер ышкаш курттарын микроскоп-биле тып илередип турар бис.

БОРБАЛДЫР КЫЖАЛАР

Оларга аскаридалар, дукбаштыглар, острицалар хамааржыр. Аскаридалар хевиринин талазы-биле чаашкын курттарынга дөмейлежир, улуг борбалдыр курттар болур. Кыс аскаридаларын узуну 25-40 сантиметр чеде бээр. Эриниң узуну 15-20 сантиметр. Улгады берген аскаридалар кижиниң чинге шөйүндүзүнге чоруур. Кыс - аскарида бир төрүүрде-ле 200 000 хире чуурганы төрүүр. Ол чуургалар шөйүндүге өзүп көвүдевес, кижиниң албаны-биле дашкаар ылгалып үне бээр. Ынчаар чайын черже төктүп калган чуургалардан, 2-3 неделя болганда, ак-як курттар частып кээр. Хирлиг чем азы чугдүнмаан ногаз-биле аскарида чуургалары кижиниң иштинче кире бээр болза, олар шөйүндүлерге өзүп көвүдеп эгелээш, ийи, үш ай эрткенде улуг аскаридалар болу бээр. Аскарида бир чыл хире үеде диригг чоруур болгаш оон соонда өлүп каар, кижиниң албаны-биле кады дашкаар үне бээр. Кижиниң шөйүндүзүнге чоруур аскаридалар чамдык таварылгала кандыг-даа аарыг болдурбас болганда, кижи кыжадан аарый бергенин мырынай эскербес. Ынчалзажок кижиде — аскаридалар бар таварылгаларның хөй нуруузунда кандыг-бир аарыгга ыяап-ла чедирер.

Кыжалаан уругнуң чем чиири баксыраар, эпти-ле ышкамнаар, удууру шөлээн эвес, уйгу үзүктелиишкиниг апаар. Ишти хөлчок аарый бээринден уруг хенертен алгырып ыглап турар апаар. Аараан уругнуң паказы кадыг эвес, колдуунда суук болур. Уруг чылдагаан чок черге шугулдаар, могадыр. Шыңган эттери тыртар, харын-даа сирилээр таварылгалар тургулаар.

Шөйүндүлеринде аскаридалар бар уруглар диспепсиядан азы дизентериядан белен аарыыр. Бо таварылгада ол аарыглларны эмнээри берге болур. Ховар таварылгада аскаридалар уругнуң шөйүндүлеринде дуй чыдыпкаш, тырыкталып болур. Аараан уругну эмчиге дораан чедирип, дарый хемчег албас болза, уругнуң амы-тынынга айыылдыг.

Уругнуң кыжалай бергенин канчап билип алырыл? Уругнуң паказынын анализин лабораторияга дужаар, бир эвес аскариданың чуургалары илерээн болза, ада-ие эмчиниң айтыышкынын ёзугаар уругну доп-дораан эмнелгеге чыттырар азы эмчиниң сүмезин ёзугаар бажынга эмнээр.

ДҮК-БАШТЫГЛАР

Оларның узуну 3-5 сантиметр, борбалдыр курттар, мага-болдунуң чинге уну-биле шөйүндүнүң ханазынга чыпшынып алыр болгаш оон белен салдынмас. Шөйүндүзүнде дүк-баштыглар бар аарыг кижиниң ишти аарыыр, куду олуртур, ховар таварылгада тырыктаар, ханы эвээжээр, оон уламындан бажы дескинер. Чамдыкта аарыг уруг сириңейнип чоруй, моорап кээп дүжүп-даа болур.

Дүк-баштыглар болгаш аскаридалар хирлиг аъш-чемдеи, ногаадан дамчыштыр кижиже халдаар. Оларның чуургаларын аъш-чемче, бажын иштиниң эт-севинче эккеп турар чүве — сээктер.

Бокта, хөрзүнде кыжаларны узуткап чок кылырына хөй янзы аргаларны ажыглап турар. Бокту өдек, торф-биле кады тускай оваалар кылдыр бөлүп каар. Чайгы үеде ындыг овааларга кыжаларның чуургалары ийи ай хире болгаш өлүп каар. Ындыг янзы-биле арыглаан өдекти, хөрзүнүң огородка ажыглаар. Кыжалаан кижилерниң албанын төккен черже изиг сугну кудар азы хлорлуг чугайны албаннаар черже урар. Шеверленир черниң иштин, даштын арыг тургузар. Оон даштында хөрзүнче хлорлуг чугай эзилдириин кудар.

Уругларның кыжалаар аарыын болдурбазынга шын ажаалда, оон мага-бодун, идик-хевин арыг-силиг тургузары эң чугула. Ол ышкаш чурттаар оран-саваны доктаамал арыг тургузар, өрээлдерни агаарладыр. Бичии уругларны хирлиг шала кырынга үнгеп, ойнаарын болдурбас, ойнааракторны саваннап чуур. Уругну чемгерер мурнунда ие кижи бодунуң холуун саваннап чугган соонда, уругларның холдарын база чаза чуур. Ногааны, кат-чимисти чемге ажыглаар мурнунда изиг суг-биле саара кудуп чуур.

ОСТРИЦАЛАР

Оларның узуну бир сантиметр хире бичии курттар. Острицалар аарыг кижиниң шөйүндүзүнүң иштинге чоруур. Кыс острицалар чоон шөйүндү иштинге чуургаларын төрүп каар. Ол чуургалар кадыг албан-биле кады дашкаар үне бээр. Бир кыс острица 12 000 чедир чуурганы төрүүр. Чуургалар бичии, быыргын болганда, оларны чүгле микроскоп дузазыбиле көрүп болур. Олар кеш адаанга союп чоруп турар болганда, чамдыкта кеш дыка кижиир. Острицалар көвүдээрге уруг удуп чыда дырбаннаар, шугул, ажынчак апаар болгаш дүне орта удувастаар, дырбаныр. Дырбанып тургаш, уруг кештиң шыйбактаптып болур. Кештиң чиик-даа болза, ындыг кемдээшкининиң түннелинде кештиң экзема дээр аарыы өскүп болур. Бо таварылгада уругну эмчиге чедирер, анализтерин дужаадып, шынгыы эмчи шинчилгезин эрттирер, эмнедир. Уругнуң иштики идик-хевин изиг илиир-биле базаар. Эртен, кежээ уругнуң ужазын саваннап чуур. Дыргактарын чолдайты кезер.

КАЛБАК КЫЖАЛАР

Азарганчыг илчирбежиктер, азырал амытаннар кыжаларны калбак кыжаларга хамааржыр. Оларның узуну 3-4 сантиметр. Улгаттырар шилдиң дузазы-биле кичээнгейлиг көөр болза, калбак кыжалар дудушкак илчирбежиктер ышкаш болур. Олар шөйүдүнүң ылбыргай кыртыжынга быжыглаттынып алыр. Бичии уругларга ындыг кыжалар саны кончуг хөй болур. Элээн үе эрткенде илчирбежигештеринин сонгу кезээ үстүп каар болгаш албан-биле кады дашкаар үне бээр. Үзүлген ындыг кезек бүрүзүнде хөй санныг чүүргалар чоруур. Ындыг кыжалар уругнуң иштинге көвүдээрге, уруг арып баксыраар, ханы эвээжээр, куду олуртур, чамдыкта уруг сириңейни бээр. Азырал амытаннар кыжалары уругже эки хайындырбаан эът, балык эъдин дамчыштыр халдаар. Уругларны ыт, диспей-биле ойнаарын болдурбас херек. Үргүлчү ыт-биле ойнаар уруглар эхинококктан аарый берип болур. Эхинококктан ыйлагар курттары янзы-бүрү органнарга: бааргa, өкпеге хөй чоруур. Ол аарыгның ии-демдектери ынчангаш элээн каш чылдар эрткенде тодарап кээп болур.

Кыжалаар чоруктан уругну камгалаар дизе, арыг-силиг ыяк сагыыр. Ойнаарактарындан эгелээш, чемненирине чедир арыг-силиг болуруун бүгү дурумнерге уругну бичиизинден эгелеп чаңчыктырар болза, кыжалаар чорук эвээжээр.

Нина ОНДАР.
Эмчи.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

РАЙОННАРНЫҢ СПОРТКОМИТЕТ ДАРГАЛАРЫНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ!

Тыва Республиканың Күрспорткомитединиң болгаш Тываның Аныяктар ассоциациязының эрттирер хол бөмбүүнге коммерция маргылдаазын марттың 25—28 хүннеринче чылдырганын дыңнадып тур.

«Спутник» микрорайонда 2 өрээлдиг квартираны (херим иштниң тудуглары; огород шөлү бар) чазагайжыды туткан 2 өрээлдиг квартирага орнап тур бис. 2-60-45 телефон дамчыштыр 17.00 шактан сонгаар харылзажып болур.

1993 чылдың март 12-де Улусчу чогаалдыга бажыңынга (мурнунда Чырыдыышкынкан оолдарның иелериниң хубажыңы) 16 шакта Кызыл хоорайдан шериг албанынче чоруттаралы болурун чарлап тур.

Ук хуралга Тывадан шериг албанынче чоруткан оолдарның иелериниң комитедин тургузар дугайында айтырыгны сүмележип чугаалажыр. Хуралга киржири-биле хоорай чагыргазының удуртукчуларын, шериг комиссариадының ажылдакчыларын, юристерни, улус депутаттарын чалаан.

САДЫП ТУР МЕН

Өске черже көжүп чоруусу апаргаш, чаагайжыды туттунган ийи квартираны (бирээзи ийи комнаталыг, өскези үш комнаталыг) садып тур мен.

17 шак соонда № 3-60-40 телефонче долгаар.

ОРНАП ТУР МЕН

Чунар-бажыңныг, мал тудар кажааларлыг, ногаа шыгжаар черлиг хууда бажыңымны 1989 чылдың соонда үндүрген чиик автомашинага орнап тур мен. «Запорожец» деп маркалыг машина сүмелевес.

17 шак соонда № 3-45-19 телефонче долгаар.

«ГЕЛЕКС»—косметиканың эм шынарлыг чап-чаа хевирлери!

КИНО

МАРТ 10-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Дываажап орнынче аян-чорук 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00, Видеозал: «Хереэжен чоннуң хандыдыкчы күжү» 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Бичии оол дээш улуг дүвүрээшкиннер» 9.00, «Мени камгалап чоруур кижи» (АКШ, 16 хар четпээннерге сүмелевейн турар) 10.30, 12.30, 14.30, 16.30, 18.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Банди-30» (Моол, орус дыл кырында кино) 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

Кызыл хоорай Красноармейская 100. Индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканы Дээди Совети болгаш Чазаа «Шын» солуннуң редакция коллективи

Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы), М. М. Саая (харыысалгалыг секретарь), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эртен.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор—3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер—3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары —3-33-91,—3-34-17; харыысалгалыг секретарь—3-34-92; оралакчызы—3-45-93.

КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар—3-34-19; —3-34-98; үлетөгүр—3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура, улус өөредилгези болгаш чогаал—3-39-15; 3-34-57; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-34-57; очулга—3-34-39, 3-34-93; чагаа—3-39-03; корректорлар —3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда—3-57-92; 3-14-94; бухгалтерия—3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер министерствозунуң чанында парлалганың, медээлериниң хостуг чоруун камгалаар талазы-биле Тывала хайгаарал черинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттинген дугаары — Т—00007.

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары, саннары болгаш өске-даа дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363805

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы, Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 25.030. Индекс 54240. Чагыг № 42.